

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
Кафедра педагогічної та вікової психології**

На правах рукопису

ЯРОПОЛЕЦЬ НАЗАР ПЕТРОВИЧ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У
ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ-ПСИХОЛОГІВ**

Спеціальність 053 Психологія
Освітньо-професійна програма Психологія

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ІВАНАШКО
ОКСАНА ЄВГЕНІВНА,
кандидат психологічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____
засідання кафедри педагогічної та вікової психології,
від «___» _____ 2025 р.

Завідувач кафедри

_____ професор Гошовський Я.О.

ЛУЦЬК – 2025

АНОТАЦІЯ

Ярополець Н.П. Психологічні особливості взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 053 «Психологія», освітньо-професійної програми Психологія. – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2025.

Магістерська робота присвячена теоретико-методологічному та емпіричному дослідженню взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності як професійно важливих характеристик особистості майбутнього психолога, а також розробці та апробації програми розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів.

У першому розділі проаналізовано схильність до ризику як багатокомпонентний психологічний феномен, що включає когнітивні, емоційні, мотиваційні та поведінкові складові. Розкрито психологічну природу відповідальності особистості як інтегративної характеристики особистісної зрілості, її структуру та чинники розвитку. Охарактеризовано психологічні особливості здобувачів освіти-психологів, зокрема специфіку студентського віку як критичного періоду для формування зрілого ставлення до ризику та відповідальності. Проаналізовано взаємозв'язок схильності до ризику та відповідальності у структурі особистості майбутнього психолога, обґрунтовано можливість їх співіснування в зрілій особистості через формування здатності до виваженого професійного ризику.

У другому розділі представлено результати емпіричного дослідження взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у вибірці 80 студентів-психологів. Констатувальний етап виявив недостатній розвиток відповідальності, особливо відповідальності за інших (48% на низькому рівні). Кореляційний аналіз підтвердив складний характер взаємозв'язків: всі види відповідальності позитивно корелюють з неадаптивним прагненням до труднощів, що вказує на ризик перевантаження у високовідповідальних студентів, водночас відповідальність позитивно пов'язана з конструктивними аспектами ризику (пошук нових вражень, непереносимість одноманітності). Розроблено чотирьохмодульну програму розвитку відповідальності тривалістю п'ять місяців. Контрольний етап довів високу ефективність програми: всі показники відповідальності зросли статистично значущо ($p < 0,01$) з величиною ефекту $d > 0,8$, при цьому конструктивна схильність до ризику збереглася без змін ($p > 0,05$). Порівняння з контрольною групою підтвердило, що саме цілеспрямована робота забезпечує значний розвиток відповідальності.

Практична значущість дослідження полягає у створенні науково обґрунтованої програми розвитку відповідальності, яка може впроваджуватися у практику професійної підготовки майбутніх психологів. Результати підтверджують можливість розвитку відповідальності без пригнічення здорової схильності до професійного ризику, що є критично важливим для формування зрілої професійної позиції психолога.

Ключові слова: відповідальність, схильність до ризику, здобувачі освіти-психологів, професійна підготовка, особистісна зрілість, виважений професійний ризик, програма розвитку відповідальності, студенти-психологи.

ANNOTATION

Yaropolets N.P. Psychological Features of the Relationship between Risk Propensity and Responsibility in Psychology Students.

Thesis for the Master's degree in specialty 053 «Psychology», educational and professional program Psychology. – Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2025.

The Master's thesis is devoted to theoretical-methodological and empirical research of the relationship between risk propensity and responsibility as professionally important characteristics of future psychologist's personality, as well as the development and testing of a responsibility development program for psychology students.

The first chapter analyzes risk propensity as a multicomponent psychological phenomenon that includes cognitive, emotional, motivational and behavioral components. The psychological nature of personal responsibility as an integrative characteristic of personal maturity, its structure and development factors are revealed. The psychological features of psychology students are characterized, particularly the specificity of student age as a critical period for forming a mature attitude towards risk and responsibility. The relationship between risk propensity and responsibility in the structure of future psychologist's personality is analyzed, and the possibility of their coexistence in a mature personality through the formation of the ability to take balanced professional risk is substantiated.

The second chapter presents the results of an empirical study of the relationship between risk propensity and responsibility in a sample of 80 psychology students. The ascertaining stage revealed insufficient development of responsibility, especially responsibility for others (48% at low level). Correlation analysis confirmed the complex nature of relationships: all types of responsibility positively correlate with maladaptive striving for difficulties, indicating the risk of overload in highly responsible students, while responsibility is positively associated with constructive aspects of risk (seeking new experiences, intolerance of monotony). A four-module responsibility development program lasting five months was developed. The control stage proved high program effectiveness: all responsibility indicators increased statistically significantly ($p < 0.01$) with effect size $d > 0.8$, while constructive risk propensity remained unchanged ($p > 0.05$). Comparison with the control group confirmed that purposeful work ensures significant development of responsibility.

The practical significance of the study lies in creating a scientifically grounded responsibility development program that can be implemented in the practice of professional training of future psychologists. The results confirm the possibility of developing responsibility without suppressing healthy professional risk propensity, which is critically important for forming a mature professional position of a psychologist.

Keywords: *responsibility, risk propensity, psychology students, professional training, personal maturity, balanced professional risk, responsibility development program, psychology undergraduates.*

ЗМІСТ

ВСТУП		5
РОЗДІЛ 1	РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ-ПСИХОЛОГІВ	
1.1.	Схильність до ризику як предмет психологічного дослідження...	10
1.2.	Психологічна природа відповідальності особистості	17
1.3.	Психологічні особливості здобувачів освіти-психологів	23
1.4	Взаємозв'язок схильності до ризику та відповідальності у структурі особистості майбутнього психолога	32
	Висновки до 1 розділу	41
РОЗДІЛ 2	ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТОСУНКІВ ПАРТНЕРІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ШЛЮБІ	
2.1.	Характеристика вибірки та застосування методичного інструментарію	44
2.2.	Аналіз біографічних відомостей партнерів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі	46
2.3.	Особливості рольових очікувань, домагань й задоволеність шлюбом партнерів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі	51
2.4	Особливості стилів міжособистісних взаємин та причин виникнення конфліктних ситуацій між партнерами, які перебувають у незареєстрованому шлюбі	53
	Висновки до 2 розділу	60
	ВИСНОВКИ.....	63
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
	ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Відповідальність у діяльності психолога є чи не найважливішою якістю і найбажанішою у прояві до клієнта. Саме відповідальність стає індикатором взаємозв'язку розуміння людиною своїх дій і вчинків та результатів власної діяльності, тобто здатність психолога приймати обдумані рішення і нести відповідальність за свої дії. Відповідальність важлива у кожній професійній діяльності, проте у професії психолога ця риса стає однією з вимог до фахівця, оскільки від його дій залежить благополуччя інших людей.

Спостереження за здобувачами освіти часто демонструє, що здобувачі вищої освіти саме з цією якістю мають проблему: здатні забути про домовленість, шукають виправдань через трансляцію своєї проблеми на іншого, можуть прокрастинувати важливі рішення, посилаючись на обставини тощо. Саме тому викладачі контролюють відповідальність здобувачів і не залишають цю проблему поза увагою в контексті набуття компетентностей здобувачами освіти в межах різних форм роботи та акцентують на роботі з розвитку відповідальності впродовж навчання.

Окремою темою є взаємозв'язок між відповідальністю особистості та готовністю до ризику. На перший погляд здається, що відповідальна людина завжди обирає найбезпечніший шлях, уникає невизначеності, намагається все контролювати. Але реальність роботи психолога інша. Іноді треба взяти на себе ризик – почати працювати з дуже важким клієнтом, спробувати метод, який ще недостатньо перевірений, ухвалити рішення, коли ситуація неоднозначна і немає чітких інструкцій. Тому важливо розуміти, як співвідносяться ці дві характеристики особистості майбутнього психолога та як можна розвивати відповідальність, не пригнічуючи при цьому конструктивну схильність до професійного ризику.

У сучасних психологічних дослідженнях науковці зосереджують увагу на окремих аспектах, пов'язаних із вивченням відповідальності та ризику. Теоретико-методологічні засади дослідження відповідальності особистості розроблені у

працях С.В. Баранової, О.Є. Фурмана, І.О. Кочаряна, Т.Ю. Ушакової. Психологічна природа відповідальності як інтегральної якості особистісної зрілості досліджувалася Є.О. Сап'яном, О.В. Милославською, Л.В. Петько. Професійна відповідальність психолога-практика аналізується у роботах Н.Ф. Шевченко, О.Ф. Бондаренко, Є.М. Калюжної. Схильність до ризику у структурі особистості вивчали О.П. Саннікова, С.В. Бикова, Д.М. Бондзик, М.Ю. Риженко. Готовність до ризику та прийняття рішень в умовах невизначеності досліджували Т. Алексеєнко, С. Кушнар'ова, А.А. Бунас. Віковий аспект схильності до ризику представлений у роботах О. Вдовіченко, О. Чебикіна, Ю. Дем'янчук, А. Голуб. Психологічні особливості здобувачів освіти-психологів аналізували Ю.Г. Долінська, Л.В. Каменєва, Є.В. Карпенко.

Водночас комплексний аналіз взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів, а також розробка програм розвитку відповідальності з урахуванням цього взаємозв'язку залишаються недостатньо дослідженими.

Аналіз стану розробленості проблеми виявляє наявність низки протиріч:

- між визнанням відповідальності як ключової професійно важливої якості психолога та недостатньою увагою до її цілеспрямованого розвитку в процесі професійної підготовки;
- між необхідністю розуміння взаємозв'язку відповідальності та схильності до ризику для ефективної професійної діяльності психолога та обмеженою кількістю емпіричних досліджень цього взаємозв'язку;
- між потребою у розвитку відповідальності майбутніх психологів та відсутністю науково обґрунтованих програм такого розвитку, які враховували б специфіку взаємодії відповідальності та схильності до ризику.

Виявлені протиріччя визначили проблему дослідження.

Об'єкт дослідження: відповідальність та схильність до ризику як особистісні характеристики здобувачів освіти-психологів.

Предмет дослідження: психологічні особливості взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів.

Мета дослідження: дослідити взаємозв'язок схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів та розробити програму розвитку відповідальності.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення схильності до ризику та відповідальності як психологічних феноменів.
2. Розкрити психологічну природу відповідальності особистості та схильності до ризику, проаналізувати їх структуру та чинники розвитку.
3. Дослідити психологічні особливості здобувачів освіти-психологів та специфіку взаємозв'язку схильності до ризику і відповідальності у структурі особистості майбутнього психолога.
4. Провести емпіричне дослідження взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів.
5. Розробити та апробувати програму розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів з урахуванням її взаємозв'язку зі схильністю до ризику, оцінити ефективність програми.

Гіпотетичні передбачення дослідження:

Високий рівень відповідальності у здобувачів освіти-психологів негативно пов'язаний з імпульсивною, необдуманною схильністю до ризику, проте позитивно корелює з готовністю до виваженого професійного ризику. Цілеспрямований розвиток відповідальності через спеціально розроблену програму сприяє підвищенню всіх її видів (дисциплінарної, особистісної, за інших, загальної, соціальної) без пригнічення конструктивної схильності до ризику. Здобувачі освіти-психологів з різним рівнем відповідальності відрізняються за характером взаємозв'язку з окремими аспектами ризикованої поведінки – пошуком гострих відчуттів, непереносимістю одноманітності, пошуком нових вражень, неадаптивним прагненням до труднощів.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступали: положення про відповідальність як системну якість особистості, її структуру та чинники розвитку (С.В. Баранова, О.Є. Фурман, І.О. Кочарян, Т.Ю. Ушакова); концептуальні

підходи до вивчення схильності до ризику та прийняття рішень в умовах невизначеності (Д.М. Бондзик, М.Ю. Риженко, О.П. Саннікова, С.В. Бикова, А.А. Бунас); теоретичні положення про професійно важливі якості психолога та їх розвиток у процесі професійної підготовки (Н.Ф. Шевченко, О.Ф. Бондаренко, Є.М. Калюжна, Л.В. Каменєва); дослідження психологічних особливостей студентського віку та професійного становлення майбутніх психологів (І.Д. Бех, Ю.Г. Долінська, Є.В. Карпенко, О. Вдовіченко); положення про роль рефлексії та особистісної зрілості у розвитку професійно важливих якостей (С.В. Баранова, О.М. Борисенко, В.В. Ріжок); еволюційні та процесні підходи до розуміння ризику (К. Machluf, D.F. Bjorklund, P.T. Susca, G.J.S. Wilde); теорію гомеостазу ризику та стратегії ризикованої поведінки (G.J.S. Wilde, F. Burkhardt); дослідження взаємозв'язку психологічної ресурсності та схильності до ризику (О.С. Штепа, М. Казанжи, О. Вдовіченко).

Методи дослідження. З метою вирішення завдань дослідження та підтвердження гіпотези підібрано такі методи теоретичного та емпіричного аналізу предмету дослідження : аналіз та синтез наукової літератури з проблеми дослідження; систематизація та узагальнення теоретичних даних; порівняння різних підходів до вивчення проблеми взаємозв'язку відповідальності та схильності до ризику; психодіагностичні методи (тестування) та методи математичної статистики: описова статистика (середнє арифметичне, стандартне відхилення); кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона); порівняльний аналіз (t-критерій Стюдента для незалежних та залежних вибірок); обчислення величини ефекту (d Коена); інтерпретаційний метод для якісного аналізу отриманих результатів.

База дослідження. У дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти спеціальності 053 «Психологія» Волинського національного університету імені Лесі Українки. Загальна кількість учасників на констатувальному етапі – 80 осіб віком 18-21 рік (65 жінок та 15 чоловіків), які навчаються на 1-3 курсах. Для реалізації формувального етапу вибірку було розділено на експериментальну (40 осіб) та контрольну (40 осіб) групи методом випадкового розподілу з дотриманням

репрезентативності за курсом навчання та статтю. Дослідження проводилося протягом 2024-2025 навчального року.

Теоретична значущість дослідження полягає в розширенні наукових уявлень про психологічні особливості взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів; визначенні психологічних механізмів їх взаємодії у структурі особистості майбутнього психолога; обґрунтуванні теоретичних засад розвитку відповідальності як професійно важливої якості при збереженні конструктивної схильності до професійного ризику; уточненні уявлень про специфіку різних видів відповідальності (дисциплінарної, особистісної, за інших, загальної, соціальної) та їх зв'язків з різними аспектами ризикованої поведінки (пошуком гострих відчуттів, непереносимістю одноманітності, пошуком нових вражень, неадаптивним прагненням до труднощів).

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання розроблених діагностичних процедур для виявлення рівня відповідальності та схильності до ризику у здобувачів освіти-психологів; застосування чотирьохмодульної програми розвитку відповідальності у практиці професійної підготовки майбутніх психологів; використання розроблених рекомендацій кураторами академічних груп, викладачами психологічних дисциплін та практичними психологами закладів освіти для оптимізації процесу професійного становлення майбутніх психологів.

Апробація результатів. Результати дослідження висвітлювалися на XII науково-практичній інтернет-конференції: «Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві» із циклу: «Психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування викликів сучасності», 8 – 12 грудня 2025 року, м. Луцьк. Тези доповідей на тему: «Взаємозв'язок схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів».

Структура дослідження. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний матеріал дослідження викладено на 65

сторінках, список джерел включає 55 найменувань, з них 10 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ-ПСИХОЛОГІВ

1.1. Схильність до ризику як предмет психологічного дослідження

Проблема ризику та ризикованої поведінки особистості є однією з найактуальніших у сучасній психологічній науці. Прийняття будь якого рішення чи то професійного чи побутового в умовах невизначеності (внутрішньої чи суспільної) передбачає неоднозначно передбачуваний результат і тому ризик супроводжує людину протягом усього життя. Особливої гостроти ця проблема набуває для майбутніх психологів, професійна діяльність яких часто вимагає готовності діяти в ситуаціях, де немає готових відповідей, де потрібно пробувати нові методи роботи, експериментувати, йти на виважений професійний ризик.

Д.М. Бондзик здійснює всебічний аналіз психологічних концепцій ризику та ризикованої поведінки, систематизуючи різноманітні підходи до розуміння цього феномену [8]. Дослідниця підкреслює багатоаспектність поняття ризику, яке може розглядатися як об'єктивна характеристика ситуації, суб'єктивне переживання невизначеності або поведінкова стратегія особистості. У кожному з цих ракурсів ризик виявляє власну специфіку та потребує відповідних методів дослідження. М.Ю. Риженко у фундаментальному підручнику з психології ризику аналізує це явище як складний психологічний конструкт, що включає когнітивний, емоційний та мотиваційний компоненти [33]. Когнітивний компонент пов'язаний з оцінкою ймовірності небажаних наслідків та їх масштабу. Емоційний компонент відображає переживання тривоги, страху або, навпаки, азарту та збудження в ситуації невизначеності. Мотиваційний компонент стосується готовності діяти в умовах ризику заради досягнення бажаного результату.

Теоретичні підходи до розуміння ризику формувалися протягом тривалого часу в різних наукових традиціях. F. Burkhardt аналізує стратегії ризикованої та неризикованої поведінки, пропонуючи теоретичні основи та практичні

застосування цих концепцій [48]. Автор розглядає ризик не просто як загрозу, але як невід'ємну складову людської активності, що дозволяє досягати нових цілей, розвиватися, адаптуватися до мінливих умов. Відсутність готовності ризикувати може бути настільки ж дезадаптивною, як і надмірна схильність до необдуманого ризику. G.J.S. Wilde розробив теорію гомеостазу ризику, яка пояснює, чому люди схильні підтримувати певний цільовий рівень ризику в своїй поведінці [54; 55]. Згідно з цією теорією, кожна людина має внутрішній «встановлений рівень» ризику, який вона готова приймати. Коли реальний ризик опускається нижче цього рівня, людина підсвідомо підвищує ризикованість своєї поведінки. І навпаки, коли ризик сприймається як занадто високий, людина стає обережнішою. Ця теорія має важливі практичні наслідки, особливо для розуміння того, чому заходи безпеки не завжди призводять до очікуваного зниження аварійності.

K. Machluf та D.F. Bjorklund підкреслюють важливість еволюційних перспектив для розуміння ризикованої поведінки [51]. Автори стверджують, що схильність до ризику має еволюційні корені та виконувала адаптивні функції в процесі філогенезу людини. Готовність ризикувати дозволяла нашим предкам освоювати нові території, пробувати нові джерела їжі, експериментувати з новими способами вирішення проблем. Водночас, надмірна схильність до ризику загрожувала виживанню. Тому в процесі еволюції сформувалися складні психологічні механізми регуляції ризикованої поведінки, які враховують як потенційні вигоди, так і можливі загрози. P.T. Susca аналізує використання процесного підходу для прогнозування та попередження ризику [53]. Дослідник показує, що ризик найкраще розглядати не як статичну характеристику ситуації, а як динамічний процес, що розгортається в часі та може бути модифікований через втручання на різних етапах.

У сучасній психологічній науці склалося декілька основних підходів до визначення ризику. Перший підхід розглядає ризик як об'єктивну характеристику ситуації, яка визначається ймовірністю небажаних наслідків та їх серйозністю. В цьому контексті ризик сам собою існує незалежно від особливостей сприйняття його людиною. Другий підхід акцентує увагу на суб'єктивному сприйнятті ризику,

стверджуючи, що саме індивідуальна оцінка ситуації визначає поведінку людини. Однакова ситуація в житті людей може сприйматися ними по-різному, або ж однією людиною, залежно від обставин по-різному в різних життєвих ситуаціях. Третій підхід фокусується на ризикованій поведінці як специфічній формі активності особистості, що характеризується дією в умовах невизначеності з усвідомленням можливості негативних наслідків.

Т. Алексєєнко та С. Кушнарєва здійснюють комплексний аналіз ризикованої поведінки, визначаючи її як діяльність, що здійснюється в умовах вибору між альтернативними варіантами, коли ймовірність успіху або невдачі не може бути точно передбачена [1]. Автори підкреслюють, що ризикована поведінка не обов'язково є негативною або дезадаптивною. Існує конструктивний ризик, який сприяє розвитку особистості, досягненню амбітних цілей, професійному зростанню. І є деструктивний ризик, пов'язаний з необдуманими, імпульсивними діями, що загрожують здоров'ю або благополуччю людини. О. Вовкогон та О. Лисенко аналізують розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків [16]. Дослідники показують, що навчання конструктивним способам поведінки в складних ситуаціях, розвиток навичок прийняття рішень, управління емоціями допомагає знизити схильність до деструктивних форм ризикованої поведінки.

Схильність до ризику як стійка особистісна характеристика відрізняється від ситуативної ризикованої поведінки. О.П. Саннікова та С.В. Бикова розробили оригінальну методику діагностики стійкої схильності до ризику, що дозволяє виміряти цю характеристику як базову властивість особистості [35]. Автори визначають схильність до ризику як відносно стабільну індивідуально-психологічну особливість, що виявляється в готовності приймати рішення та діяти в умовах невизначеності, коли результат не є однозначно передбачуваним. Ця властивість має темпераментальну основу та формується під впливом як біологічних, так і соціальних факторів. Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямова досліджують мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології

ризик у віковому аспекті [41]. Дослідниці встановили, що різні компоненти схильності до ризику мають власну динаміку розвитку протягом життя людини.

Структура схильності до ризику є багатокомпонентною. О. Саннікова та О. Санніков аналізують авантюризм та ризик у структурі прийняття рішень, виділяючи різні аспекти цього феномену [36]. Перший компонент – когнітивний – включає особливості оцінки ймовірностей, сприйняття невизначеності, прогнозування наслідків. Другий компонент – емоційний – відображає переживання, пов'язані з ризикованими ситуаціями, толерантність до невизначеності, тривожність або, навпаки, азарт в умовах ризику. Третій компонент – поведінковий – стосується реальної готовності діяти в ситуаціях невизначеності, швидкості прийняття рішень, наполегливості в досягненні мети попри можливі перешкоди.

А.А. Бунас досліджує схильність до ризику в системі особистісних детермінант, показуючи її зв'язки з іншими властивостями особистості [11]. Схильність до ризику не існує ізольовано, вона вплетена в загальну структуру особистості та взаємодіє з іншими її характеристиками. Автор виявила зв'язки схильності до ризику з екстраверсією, пошуком нових вражень, імпульсивністю, самооцінкою, локусом контролю. М. Казанжи та О. Вдовіченко аналізують схильність до ризику студентів у співвіднесенні з їх психологічною ресурсністю [22]. Дослідники встановили, що особи з високим рівнем психологічних ресурсів здатні йти на виважений ризик, маючи достатньо внутрішніх сил для подолання можливих труднощів. Водночас надмірна схильність до ризику може виснажувати психологічні ресурси особистості.

О.С. Штепа розробила опитувальник психологічної ресурсності особистості, який дозволяє оцінити різні види психологічних ресурсів [45]. Авторка виділяє когнітивні, емоційні, мотиваційні, вольові та соціальні ресурси, які в сукупності визначають здатність особистості справлятися з викликами життя. Л.О. Ніколаєв з колегами аналізують ресурс особистості як психологічний феномен [30]. Дослідники підкреслюють, що психологічні ресурси не є статичними, вони можуть нарощуватися або виснажуватися залежно від життєвих обставин та стратегій

поведінки людини. В.Л. Зливков з колегами розробили систему психодіагностики особистості в кризових життєвих ситуаціях, яка враховує ресурсний потенціал людини [21].

Віковий аспект схильності до ризику є надзвичайно важливим для розуміння цього феномену. О. Вдовіченко здійснює порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці [14]. Дослідниця встановила, що підлітковий період характеризується найвищою схильністю до ризикованої поведінки, що пов'язано з гормональними змінами, незрілістю префронтальної кори головного мозку, підвищеною чутливістю до думки однолітків. У юнацькому віці спостерігається поступове зниження імпульсивної ризикованості та розвиток здатності до виваженого ризику. О. Чебикін та О. Вдовіченко аналізують специфіку схильності до ризику у вікові кризові періоди онтогенезу [43]. Автори показують, що в періоди вікових криз схильність до ризикованої поведінки підвищується, оскільки людина експериментує з новими формами поведінки, випробовує себе в нових ролях.

Гендерний аспект схильності до ризику також привертає увагу дослідників. Хоча традиційно вважається, що чоловіки більш схильні до ризику, ніж жінки, сучасні дослідження показують більш складну картину. R. Mata з колегами аналізують перевагу ризику з психологічної перспективи [52]. Автори встановили, що гендерні відмінності у схильності до ризику залежать від типу ризику та контексту ситуації. У фізичному ризику чоловіки дійсно демонструють вищі показники. Проте в соціальному або емоційному ризику гендерні відмінності можуть бути незначними або навіть протилежними.

Мотиваційний аспект схильності до ризику розкривається у дослідженні О.В. Вдовіченко з колегами, які аналізують взаємозв'язок схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти [15]. Дослідники виявили, що схильність до ризику пов'язана з такими мотиваційними характеристиками як потреба в досягненні, прагнення до новизни, внутрішня мотивація діяльності. Особи з високою мотивацією досягнення частіше готові ризикувати заради амбітних цілей. А. Колчигіна та О. Зайцева досліджують специфіку та

взаємозв'язок мотиваційно-регулятивної сфери студентів [26]. Авторки встановили, що розвинені навички саморегуляції дозволяють особистості контролювати імпульсивну схильність до ризику та приймати більш виважені рішення.

Емоційний компонент схильності до ризику аналізує Л.П. Журавльова, досліджуючи особливості емоційного інтелекту особистості, яка схильна до ризику [20]. Дослідниця виявила неоднозначний зв'язок між емоційним інтелектом та схильністю до ризику. З одного боку, високий емоційний інтелект допомагає краще розуміти власні емоції в ситуації невизначеності та регулювати їх. З іншого боку, надмірна чутливість до емоційних сигналів небезпеки може підвищувати тривожність та знижувати готовність ризикувати навіть у ситуаціях виправданого ризику.

Ю. Дем'янчук та А. Голуб досліджують схильність до ризикованої поведінки у юнацькому віці [18]. Автори підкреслюють, що саме юнацький вік є критичним періодом для формування зрілого ставлення до ризику. У цей період молоді люди вступають у доросле життя, стикаються з необхідністю приймати важливі життєві рішення щодо освіти, професії, партнерських стосунків. Здатність до виваженого ризику стає важливою складовою успішної адаптації до дорослого життя. К. Баєва та І. Кряж аналізують екологічну сензитивність та сприйнятий контроль як чинники біоорієнтованої активності особистості [2]. Хоча це дослідження не стосується безпосередньо схильності до ризику, воно розкриває важливу закономірність: сприйняття контролю над ситуацією суттєво впливає на готовність діяти в умовах невизначеності.

Т. Цюман та О. Нагула розробили психологічну формулу безпеки як концептуальну основу формування навичок безпечної поведінки особистості [42]. Автори пропонують інтегративний підхід, що поєднує усвідомлення ризиків, розвиток навичок їх оцінки та формування конструктивних стратегій поведінки в потенційно небезпечних ситуаціях. Ця формула може бути корисною для роботи з особами, схильними до надмірно ризикованої поведінки.

А.А. Бунас аналізує прогностичну компетентність як соціально значущу властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки [10].

Дослідниця показує, що здатність прогнозувати наслідки своїх дій є ключовою для диференціації конструктивного та деструктивного ризику. Особи з розвиненою прогностичною компетентністю здатні передбачати можливі наслідки ризикованих дій і приймати більш зважені рішення. Т.М. Титаренко аналізує роль персонального міфу у виборі ризикованих форм поведінки [38]. Авторка показує, що життєві сценарії, які людина конструює для себе, значно впливають на її готовність ризикувати. Деякі персональні міфи сприяють розумному ризику та відкритості до нових можливостей, інші можуть підштовхувати до необдуманих ризикованих дій або, навпаки, до надмірної обережності.

Ю. Саєнко розглядає соціальні ризики в контексті природних та техногенних надзвичайних ситуацій [34]. Хоча ця робота фокусується на макросоціальному рівні аналізу, вона важлива для розуміння того, як соціальний контекст впливає на індивідуальне сприйняття ризику та ризиковану поведінку. У суспільстві, що переживає кризи та надзвичайні ситуації, змінюється загальний рівень толерантності до ризику, що впливає на поведінку окремих людей.

Професійний контекст схильності до ризику є особливо важливим для майбутніх психологів. Н.Ф. Шевченко досліджує професійну відповідальність психолога-практика, її характеристику та структуру [44]. Хоча ця робота присвячена відповідальності, вона важлива для розуміння того, як професійний контекст модифікує ставлення до ризику. Психолог-практик має знаходити баланс між відповідальністю за клієнта та готовністю застосовувати нові методи, експериментувати, йти на виправданий професійний ризик. Є.М. Калюжна з колегами аналізують професійну свідомість майбутнього практичного психолога [23]. Автори підкреслюють, що усвідомлення специфіки професійної діяльності психолога включає розуміння того, що ця професія вимагає готовності діяти в умовах невизначеності, де немає готових рецептів на всі ситуації.

Г.А. Пріб та Л.Є. Бегеза у колективній монографії аналізують психічне здоров'я та резильєнтність особистості [32]. Резильєнтність, або психологічна стійкість, тісно пов'язана зі схильністю до ризику. Резильєнтні особистості здатні йти на виправданий ризик, маючи впевненість у своїй здатності справитися з

можливими труднощами. Водночас вони не схильні до необдуманого ризику, оскільки реалістично оцінюють свої можливості та ресурси.

Отже, схильність до ризику являє собою багатовимірний психологічний конструкт, що інтегрує когнітивні процеси оцінювання, емоційні переживання, мотиваційні спонукання та поведінкові паттерни. Генезис цієї характеристики визначається як темпераментальними передумовами, так і впливом соціокультурних факторів, виховних практик, життєвого досвіду індивіда. Ризикована поведінка не може розглядатися з позицій однозначної оцінки як позитивного чи негативного явища. Варто диференціювати конструктивні форми ризику, що забезпечують особистісне зростання, досягнення амбітних цілей, успішну адаптацію до змінюваних умов, та деструктивні прояви, пов'язані з імпульсивними діями, що створюють загрозу психологічному благополуччю. У контексті професійної підготовки психологів критично важливим виступає формування здатності до обґрунтованого професійного ризику – готовності до апробації інноваційних методів, роботи з комплексними клієнтськими запитами, ухвалення рішень за умов дефіциту інформації при збереженні усвідомлення відповідальності за психологічне благополуччя клієнта.

Подальший аналіз у наступних підрозділах дослідження буде зосереджено на детальному розгляді психологічних особливостей схильності до ризику як феномену особистості.

1.2. Психологічна природа відповідальності особистості

Відповідальність як психологічний феномен є однією з центральних категорій психології особистості, оскільки саме вона визначає здатність людини усвідомлено керувати своїм життям, приймати рішення та відповідати за їх наслідки. У сучасному світі, де людина стикається з множиною виборів та невизначеністю майбутнього, відповідальність стає тим психологічним стрижнем, що дозволяє зберігати цілісність особистості та ефективно функціонувати в різноманітних життєвих контекстах. Для майбутніх психологів розвинена відповідальність є не

просто бажаною, а критично необхідною якістю, оскільки їхня професійна діяльність передбачає глибокий вплив на життя інших людей.

О.Є. Фурман здійснює глибокий аналіз діалектичного взаємодоповнення відповідальної особистості та особистісної відповідальності [40]. Автор розрізняє ці два поняття, показуючи їх складний взаємозв'язок. Відповідальна особистість – це суб'єкт, що володіє розвиненою здатністю до відповідальної поведінки як стійкою характеристикою. Особистісна відповідальність – це процес прийняття на себе відповідальності за конкретні аспекти життя та діяльності. Ці категорії перебувають у діалектичній єдності: розвиток особистісної відповідальності веде до формування відповідальної особистості, а відповідальна особистість постійно реалізує та поглиблює свою особистісну відповідальність у різних життєвих ситуаціях.

С.В. Баранова здійснює соціально-психологічну характеристику відповідальності особистості, розглядаючи її як складне системне утворення [4]. Дослідниця підкреслює, що відповідальність не зводиться до простого дотримання зовнішніх норм та правил. Справжня відповідальність передбачає внутрішнє прийняття обов'язків, усвідомлення себе як причини подій, що відбуваються, готовність відповісти за наслідки своїх дій та бездіяльності. У своїй монографії про особистісну зрілість та відповідальність С.В. Баранова розкриває соціально-психологічний аспект цих феноменів [3]. Авторка переконливо доводить, що відповідальність є інтегральним показником особистісної зрілості. Зріла особистість характеризується здатністю брати на себе відповідальність за власне життя, не перекладаючи її на обставини, інших людей або долю.

Н.П. Крошка аналізує різноманітні наукові підходи до визначення поняття «відповідальність» [28]. Дослідниця систематизує філософські, соціологічні, юридичні та психологічні трактування цього феномену. У філософії відповідальність розглядається як фундаментальна характеристика людського буття, що відрізняє людину від інших живих істот. У соціології акцент робиться на соціальній природі відповідальності, її зв'язку з нормами та цінностями суспільства. У юриспруденції відповідальність трактується як обов'язок особи зазнати певних негативних наслідків за порушення встановлених норм.

Психологічний підхід фокусується на внутрішніх механізмах відповідальності, її зв'язку з мотивацією, самосвідомістю, локусом контролю особистості.

І.О. Кочарян [27] розглядає відповідальність не як ізольовану властивість, а як симптомокомплекс – систему взаємопов'язаних психологічних характеристик, що включає когнітивні, емоційні, мотиваційні та поведінкові компоненти. Когнітивний компонент відповідальності передбачає усвідомлення себе як причини подій, розуміння зв'язку між своїми діями та їх наслідками, здатність до рефлексії власної поведінки. Емоційний компонент включає переживання обов'язку, провини за невиконання зобов'язань, задоволення від виконання відповідальних дій. Мотиваційний компонент відображає спрямованість на виконання обов'язків, прагнення відповідати очікуванням. Поведінковий компонент виявляється в реальних відповідальних вчинках, систематичному виконанні зобов'язань, здатності долати перешкоди заради виконання обов'язку.

Т.Ю. Ушакова здійснює теоретико-методологічний аналіз структурних компонентів відповідальності [39]. Дослідниця виділяє зовнішню та внутрішню відповідальність як два полюси континууму розвитку цієї якості. Зовнішня відповідальність базується на страху покарання, бажанні отримати схвалення, орієнтації на зовнішній контроль. Внутрішня відповідальність ґрунтується на власних цінностях, внутрішньому почутті обов'язку, самоконтролі. Розвиток відповідальності йде від зовнішньої до внутрішньої, від виконання обов'язків під тиском зовнішніх обставин до виконання їх за внутрішнім переконанням.

Л.В. Петько аналізує відповідальність як одну з внутрішньоособистісних детермінант соціально-комунікативної активності [31]. Автор показує, що відповідальність не є пасивною характеристикою, яка проявляється лише у виконанні покладених обов'язків. Відповідальні особистості характеризуються вищою соціальною активністю, готовністю брати на себе ініціативу, включатися в різноманітні соціальні взаємодії. Вони не чекають, поки хтось інший вирішить проблему, а самі активно діють для її розв'язання.

О. Гуменюк здійснює психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості [17]. Дослідник розглядає громадянську відповідальність як

специфічний вид відповідальності, що стосується відносин людини з суспільством, державою, іншими громадянами. F.E. Freeks аналізує відповідальне громадянство як феномен, що виходить за межі державних лейблів, підкреслюючи роль ціннісних орієнтацій у формуванні громадянської відповідальності [49]. Автор переконливо доводить, що справжнє відповідальне громадянство формується не через зовнішній контроль, а через внутрішні цінності, віру в значущість власного внеску в суспільне життя. W. Kymlicka розглядає відповідальне громадянство в контексті сучасних демократичних суспільств [50]. Дослідник підкреслює, що відповідальний громадянин – це не той, хто лише дотримується законів, а той, хто активно дбає про спільне благо, усвідомлює свою роль у житті суспільства, готовий відстоювати права інших та сприяти розвитку демократичних інститутів.

Є.О. Сап'ян та О.В. Милославська розглядають відповідальність як особистісну характеристику в контексті взаємодії особистості, суспільства та закону [37]. Автори показують, що відповідальність формується на перетині індивідуально-психологічних особливостей людини та соціальних вимог. Суспільство через систему норм, цінностей, очікувань формує зовнішні рамки відповідальної поведінки. Особистість інтеріоризує ці норми, перетворюючи їх на внутрішні регулятори поведінки. Ступінь інтеріоризації визначає, чи буде людина відповідальною лише під зовнішнім тиском, чи її відповідальність стане справді особистісною якістю.

О.М. Борисенко та В.В. Ріжок досліджують оптимізм як показник емоційної зрілості особистості [9]. Хоча безпосередньо відповідальність не є предметом цього дослідження, воно розкриває важливий зв'язок: емоційно зріла особистість, яка оптимістично дивиться на світ, має внутрішні ресурси для прийняття на себе відповідальності. Песимістично налаштовані люди часто уникають відповідальності, оскільки очікують невдачі та не вірять у свою здатність впливати на результат. Оптимісти ж готові брати на себе відповідальність, оскільки вірять у можливість позитивних наслідків своїх дій.

О.М. Васильченко застосовує структурно-функціональний підхід до аналізу соціальної поведінки особистості [12]. Дослідниця розглядає відповідальність як

один з ключових регуляторів соціальної поведінки, що забезпечує її передбачуваність та надійність у соціальних взаємодіях. Відповідальна особистість виступає надійним партнером у соціальних відносинах, на неї можна покластися, їй можна довіряти. Це робить відповідальність важливим чинником соціальної інтеграції та успішного функціонування в суспільстві.

В.О. Васютинський аналізує психологічну правду про індивідуалізм та колективізм [13]. У контексті відповідальності ця проблема набуває особливого звучання. В індивідуалістичних культурах акцент робиться на особистій відповідальності кожного за власне життя. У колективістських культурах більше підкреслюється колективна відповідальність, відповідальність перед групою. Автор показує, що оптимальним є баланс між індивідуальною та колективною відповідальністю, коли людина здатна відповідати і за себе, і за інших, усвідомлюючи свою взаємозалежність з іншими людьми.

Ю.Г. Долінська досліджує самоактуалізацію особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки [19]. Авторка розглядає відповідальність як одну з важливих характеристик самоактуалізованої особистості. За А. Маслоу, самоактуалізовані люди характеризуються високим рівнем відповідальності, здатністю приймати самостійні рішення та відповідати за них. Вони не шукають виправдань зовні, а беруть відповідальність на себе. Для майбутніх психологів це особливо важливо, оскільки їхня професія вимагає не лише компетентності, але й високої особистісної зрілості.

Л.В. Каменєва аналізує передумови досягнення професійної зрілості психологами-практиками [24]. Дослідниця виділяє відповідальність як одну з ключових характеристик професійно зрілого психолога. Професійна зрілість передбачає усвідомлення меж своєї компетентності, готовність відповідати за результати своєї роботи, дотримання етичних норм навіть у складних ситуаціях. Психолог, який не володіє розвиненою відповідальністю, може завдати шкоди клієнтам, навіть маючи хороші теоретичні знання та практичні навички.

Є.В. Карпенко досліджує трансформацію захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості [25]. Автор показує, що розвиток відповідальності

пов'язаний зі зниженням використання примітивних захисних механізмів, таких як проєкція, раціоналізація, заперечення. Відповідальна особистість не намагається перекладати провину на інших (проєкція), шукати виправдання своїм помилкам (раціоналізація) або ігнорувати неприємну реальність (заперечення). Вона здатна чесно дивитися на себе та свої вчинки, визнавати помилки та вчитися на них.

Б.П. Лазоренко аналізує асоціальні практики життєконструювання проблемної молоді в інформаційному суспільстві [29]. Дослідник показує, що низький рівень відповідальності є однією з ключових характеристик проблемної молоді. Молоді люди, схильні до асоціальної поведінки, часто демонструють екстернальний локус контролю, перекладаючи відповідальність за свої проблеми на суспільство, батьків, обставини. Розвиток відповідальності є важливим напрямком профілактичної та корекційної роботи з такою молоддю.

В.О. Бондаренко досліджує психологічні особливості розвитку особистісної відповідальності у зв'язку з гендерною ідентичністю [6]. Автор виявляє специфіку розвитку відповідальності у чоловіків та жінок, пов'язану з особливостями гендерної соціалізації. Традиційно від чоловіків очікується відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї, прийняття важливих рішень. Від жінок – відповідальність за емоційний клімат у сім'ї, виховання дітей. У сучасному суспільстві ці стереотипи змінюються, проте вони все ще впливають на формування відповідальності у представників різних статей.

О.Ф. Бондаренко у навчальному посібнику з психологічної допомоги особистості розглядає роботу з розвитком відповідальності як важливий напрямок психологічного консультування [7]. Автор описує техніки допомоги клієнтам у усвідомленні власної відповідальності за своє життя, подоланні позиції жертви, розвитку інтернального локусу контролю. Психолог допомагає клієнту побачити ті аспекти ситуації, на які він може впливати, і взяти за них відповідальність.

І.Д. Бех у монографії про особистість на шляху до духовних цінностей розглядає відповідальність як важливу духовну цінність [5]. Автор підкреслює, що справжня відповідальність не є зовнішнім тягарем, а внутрішньою потребою зрілої особистості. Духовно розвинена людина відчуває відповідальність не лише за

власне життя, але й за життя інших людей, за стан суспільства, за майбутнє людства. Така глобальна відповідальність є проявом найвищого рівня морального розвитку особистості.

S. Baranova здійснює теоретичний аналіз відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості в умовах трансформації [46]. Авторка розглядає відповідальність у контексті соціальних змін, що відбуваються в українському суспільстві. Період трансформації характеризується руйнуванням старих норм та цінностей при ще не сформованих нових. У таких умовах особливого значення набуває внутрішня відповідальність особистості, яка не може спиратися на сталі соціальні норми, а має самостійно визначати свою позицію та відповідати за неї.

M.D. Berzonsky та L.S. Kuk досліджують зв'язок стилю ідентичності, психосоціальної зрілості та академічної успішності [47]. Автори встановили, що студенти з інформаційним стилем ідентичності, які активно досліджують різні варіанти та приймають усвідомлені рішення, демонструють вищий рівень відповідальності та кращу академічну успішність. Натомість студенти з дифузним стилем, які уникають прийняття рішень та відповідальності, часто мають проблеми з навчанням та особистісним розвитком.

Н.Ф. Шевченко досліджує професійну відповідальність психолога-практика, її характеристику та структуру [44]. Авторка виділяє кілька рівнів професійної відповідальності психолога. Перший рівень – відповідальність перед клієнтом за якість наданих послуг, дотримання конфіденційності, неза

1.3. Психологічні особливості здобувачів освіти-психологів

Професія психолога належить до тих сфер діяльності, де особистість фахівця виступає не просто важливим, а визначальним інструментом роботи. На відміну від багатьох інших професій, де результат залежить передусім від володіння технічними навичками або інструментами, у психолога основним «робочим інструментом» є власна особистість, її зрілість, цілісність, здатність до рефлексії та емпатії. Це робить проблему психологічних особливостей здобувачів освіти-

психологів надзвичайно актуальною, оскільки саме в період професійної підготовки закладаються основи майбутньої професійної компетентності та формуються ті особистісні якості, які визначатимуть ефективність професійної діяльності.

Ю.Г. Долінська досліджує самоактуалізацію особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки [19]. Авторка розглядає самоактуалізацію як ключовий процес професійного становлення психолога, що передбачає розкриття внутрішнього потенціалу, реалізацію здібностей, рух до особистісної та професійної зрілості. За А. Маслоу, самоактуалізовані особистості характеризуються реалістичним сприйняттям дійсності, прийняттям себе та інших, спонтанністю поведінки, орієнтацією на проблему, а не на себе, потребою у приватності, автономією, свіжістю сприйняття, піковими переживаннями. Для майбутніх психологів розвиток цих характеристик є не просто особистісним зростанням, а професійною необхідністю.

Л.В. Каменєва аналізує передумови досягнення професійної зрілості психологами-практиками [24]. Дослідниця виділяє кілька ключових передумов професійної зрілості. Перша – особистісна зрілість, що включає відповідальність, здатність до саморегуляції, емоційну стабільність, реалістичну самооцінку. Друга – розвинена рефлексивна здатність, уміння аналізувати власні думки, почуття, мотиви, вчинки. Третя – емпатійність, здатність розуміти та приймати переживання інших людей. Четверта – етична зрілість, сформована система професійних цінностей. П'ята – мотиваційна готовність до професійного розвитку, прагнення вдосконалювати свою майстерність протягом усього професійного життя.

Є.В. Карпенко досліджує трансформацію захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості [25]. Автор показує, що професійне становлення майбутнього психолога супроводжується якісними змінами в системі психологічних захистів. Зрілі, самоактуалізовані особистості використовують переважно конструктивні захисні механізми – сублімацію, гумор, раціоналізацію високого рівня. Натомість незрілі особистості спираються на примітивні захисти – заперечення, проекцію, розщеплення. Для майбутнього психолога трансформація

захисних механізмів є критично важливою, оскільки використання примітивних захистів перешкоджає адекватному розумінню себе та клієнтів.

Є.М. Калюжна з колегами аналізують професійну свідомість майбутнього практичного психолога [23]. Автори підкреслюють, що професійна свідомість включає усвідомлення специфіки професії психолога, її відмінностей від інших допомагаючих професій, розуміння власних професійних можливостей та обмежень. Майбутні психологи часто мають ідеалізовані уявлення про професію, очікуючи швидких та яскравих результатів роботи з клієнтами. Формування реалістичної професійної свідомості передбачає усвідомлення складності психологічної роботи, необхідності тривалого часу для досягнення змін, обмеженості можливостей психолога в допомозі клієнту.

Н.Ф. Шевченко досліджує професійну відповідальність психолога-практика, її характеристику та структуру [44]. Авторка виділяє кілька рівнів професійної відповідальності психолога. Перший рівень – відповідальність перед клієнтом за якість наданих послуг, дотримання конфіденційності, незавдання шкоди. Другий рівень – відповідальність перед професійною спільнотою за дотримання етичних норм, підтримання репутації професії. Третій рівень – відповідальність перед суспільством за свій внесок у вирішення соціальних проблем. Четвертий рівень – відповідальність перед собою за власний професійний та особистісний розвиток. Для здобувачів освіти-психологів важливим є формування всіх рівнів відповідальності вже на етапі навчання.

О.Ф. Бондаренко у навчальному посібнику з психологічної допомоги особистості розглядає особистість психолога як інструмент терапевтичної роботи [7]. Автор підкреслює, що ефективність психологічної допомоги залежить не стільки від знання технік та методів, скільки від особистісних якостей психолога. К. Роджерс виділяв три базові умови ефективної психотерапії: конгруентність (автентичність, щирість психолога), безумовне позитивне ставлення до клієнта, емпатійне розуміння. Ці якості не можна просто вивчити як техніку – вони мають стати частиною особистості майбутнього психолога.

І.Д. Бех у монографії про особистість на шляху до духовних цінностей

розглядає духовний розвиток як важливу складову становлення особистості майбутнього психолога [5]. Автор підкреслює, що психолог працює не лише з поведінковими проблемами або когнітивними спотвореннями клієнтів, але й з глибинними екзистенційними питаннями – пошуком сенсу життя, переживанням самотності, страхом смерті, свободою та відповідальністю. Щоб супроводжувати клієнтів у цих пошуках, психолог сам має пройти шлях духовного розвитку, сформувати власну систему цінностей та життєвих смислів.

С.В. Баранова у монографії про особистісну зрілість та відповідальність розглядає ці феномени як інтегральні характеристики особистості майбутнього психолога [3]. Авторка показує, що особистісна зрілість не є статичним станом, досягнутим раз і назавжди, а процесом постійного розвитку та самовдосконалення. Зріла особистість характеризується інтегрованістю, цілісністю, здатністю до саморегуляції, відповідальністю за власне життя. Для майбутніх психологів розвиток особистісної зрілості є професійною необхідністю, оскільки незріла особистість не може ефективно допомагати іншим у їхньому розвитку та вирішенні життєвих проблем.

M.D. Berzonsky та L.S. Kuk досліджують зв'язок стилю ідентичності, психосоціальної зрілості та академічної успішності [47]. Автори виділяють три стилі ідентичності: інформаційний (активний пошук інформації про себе, експериментування з різними ролями), нормативний (прийняття готових норм та очікувань значущих інших), дифузний (уникнення прийняття рішень щодо власної ідентичності). Студенти-психологи з інформаційним стилем демонструють вищий рівень психосоціальної зрілості, краще справляються з навчанням, більш відкриті до нового досвіду. Це особливо важливо для майбутніх психологів, оскільки їхня професія вимагає готовності постійно вчитися, змінюватися, переосмислювати власні уявлення.

S. Baranova здійснює теоретичний аналіз відповідальності як інтегративної якості особистісної зрілості в умовах трансформації [46]. Авторка показує, що в умовах соціальних змін, які переживає українське суспільство, особливого значення набуває здатність особистості самостійно визначати свою позицію та

відповідати за неї. Для майбутніх психологів це особливо актуально, оскільки їм доведеться працювати з людьми, які переживають наслідки соціальних потрясінь, травм, втрат. Психолог має бути достатньо зрілим та стійким, щоб не «заражатися» травмами клієнтів, зберігати професійну позицію навіть у складних обставинах.

В.О. Васютинський аналізує психологічну правду про індивідуалізм та колективізм [13]. У контексті особистості майбутнього психолога ця проблема набуває особливого звучання. Психолог має знаходити баланс між підтримкою автономії клієнта (індивідуалістична цінність) та усвідомленням його зв'язків з іншими людьми, сім'єю, суспільством (колективістична цінність). Майбутні психологи часто тяжіють до однієї з цих крайнощів – або надмірно фокусуються на індивідуальній автономії, або, навпаки, не бачать людину поза її соціальними зв'язками. Розвиток інтегрованої позиції є важливим завданням професійної підготовки.

О.М. Васильченко застосовує структурно-функціональний підхід до аналізу соціальної поведінки особистості [12]. Дослідниця показує, що майбутні психологи відрізняються специфікою соціальної поведінки – вони часто більш орієнтовані на допомогу іншим, демонструють вищий рівень емпатії, схильні до рефлексії соціальних ситуацій. Водночас вони можуть мати труднощі з встановленням меж у стосунках, схильність до надмірної включеності в проблеми інших людей, ризик емоційного вигорання.

Б.П. Лазоренко аналізує асоціальні практики життєконструювання проблемної молоді в інформаційному суспільстві [29]. Хоча це дослідження не стосується безпосередньо здобувачів освіти-психологів, воно важливе для розуміння тих викликів, з якими стикаються майбутні психологи у своїй роботі. Сучасна молодь зростає в умовах інформаційної перенасиченості, віртуальної реальності, швидких соціальних змін. Майбутні психологи мають розуміти специфіку цього контексту, щоб ефективно працювати з представниками свого та наступних поколінь.

В.О. Бондаренко досліджує психологічні особливості розвитку особистісної відповідальності у зв'язку з гендерною ідентичністю [6]. Автор виявляє специфіку

розвитку відповідальності у студентів-психологів різної статі. Дівчата, які становлять більшість здобувачів освіти за спеціальністю «Психологія», часто демонструють вищі показники емоційної відповідальності, турботи про інших, але можуть мати труднощі з встановленням меж, схильність брати на себе відповідальність за те, що не є їхньою справою. Юнаки-психологи частіше демонструють раціональний підхід до відповідальності, але можуть мати труднощі з емоційною відкритістю, емпатією.

О.М. Борисенко та В.В. Ріжок досліджують оптимізм як показник емоційної зрілості особистості [9]. Для майбутніх психологів оптимізм є важливою професійною характеристикою. Робота психолога часто пов'язана зі стикуванням з важкими життєвими ситуаціями клієнтів, їхніми стражданнями, безнадією. Щоб не «заразитися» песимізмом клієнтів та не вигоріти емоційно, психолог має підтримувати власний оптимістичний погляд на світ, віру в можливість змін, надію на краще. Водночас цей оптимізм має бути реалістичним, а не наївним – психолог визнає реальність проблем, але вірить у можливість їх вирішення.

Г.А. Пріб та Л.Є. Бегеза у колективній монографії аналізують психічне здоров'я та резильєнтність особистості [32]. Для майбутніх психологів власне психічне здоров'я та психологічна стійкість є не просто особистою справою, а професійною необхідністю. Психолог не може ефективно допомагати іншим, якщо сам перебуває у стані психологічної кризи, має невирішені особистісні проблеми, травми. Резильєнтність – здатність справлятися з труднощами, відновлюватися після стресів, зберігати психологічну рівновагу в складних обставинах – є ключовою характеристикою ефективного психолога.

Л.П. Журавльова досліджує особливості емоційного інтелекту особистості [20]. Для майбутніх психологів емоційний інтелект є критично важливою характеристикою. Він включає здатність розпізнавати власні емоції та емоції інших людей, розуміти причини емоцій, управляти емоціями, використовувати емоції для вирішення завдань. Психолог з високим емоційним інтелектом краще розуміє клієнта, точніше «зчитує» невербальні сигнали, ефективніше керує власними емоційними реакціями під час сесії, здатний підтримувати емоційний контакт

навіть у складних ситуаціях.

О. Чебикін та О. Вдовіченко аналізують специфіку схильності до ризику у вікові кризові періоди онтогенезу [43]. Студентський вік (юнацтво – рання дорослість) є кризовим періодом з точки зору формування ідентичності, визначення життєвих цілей, вибору професійного шляху. У цей період підвищується схильність до експериментування, пошуку себе, випробовування різних ролей. Для студентів-психологів це означає можливість експериментувати з різними психологічними підходами, апробувати різні професійні ролі, шукати власний стиль роботи.

О. Вдовіченко здійснює порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці [14]. Дослідниця показує, що у юнацькому віці, коли більшість студентів починає навчання за спеціальністю «Психологія», спостерігається зниження імпульсивної ризикованості та розвиток здатності до виваженого ризику. Це є сприятливою основою для формування професійного підходу до ризику – здатності йти на виправданий професійний ризик (застосовувати нові методи, працювати зі складними випадками) при збереженні відповідальності за благополуччя клієнта.

Ю. Дем'янчук та А. Голуб досліджують схильність до ризикованої поведінки у юнацькому віці [18]. Автори підкреслюють, що юнацький вік характеризується пошуком балансу між потребою в новизні, експериментуванні та необхідністю відповідального прийняття рішень. Для студентів-психологів це проявляється у пошуку балансу між відкритістю до нових психологічних підходів, методів, ідей та критичним мисленням, здатністю оцінювати обґрунтованість та безпечність різних практик.

О.В. Вдовіченко з колегами аналізують взаємозв'язок схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти [15]. Дослідники виявили, що студенти-психологи з високою внутрішньою мотивацією навчання демонструють більшу готовність до конструктивного професійного ризику. Вони не бояться пробувати нові методи роботи, експериментувати, вчитися на власних помилках. Натомість студенти з домінуванням зовнішньої мотивації (уникнення невдачі, отримання схвалення) більш обережні, схильні діяти за шаблоном,

уникають ситуацій, де можуть помилитися.

А. Колчигіна та О. Зайцева досліджують специфіку та взаємозв'язок мотиваційно-регулятивної сфери студентів [26]. Авторки показують, що студенти-психологи часто характеризуються високою мотивацією допомоги іншим, потребою в розумінні людської психіки, прагненням до самопізнання. Водночас розвиненість вольової регуляції у них може бути різною – деякі студенти демонструють високу здатність до саморегуляції, систематичної роботи, подолання труднощів, інші мають проблеми з самоорганізацією, відволікаються, не доводять почате до кінця.

М. Казанжи та О. Вдовіченко аналізують схильність до ризику студентів у співвіднесенні з їх психологічною ресурсністю [22]. Дослідники встановили, що студенти-психологи з високим рівнем психологічних ресурсів (когнітивних, емоційних, мотиваційних, вольових, соціальних) здатні йти на виважений професійний ризик, маючи достатньо внутрішніх сил для подолання можливих труднощів. Вони не бояться складних клієнтів, нових методів роботи, оскільки впевнені у своїй здатності справитися з викликами.

О.С. Штепа розробила опитувальник психологічної ресурсності особистості [45]. Застосування цього інструменту до студентів-психологів дозволяє виявити їхні сильні та слабкі сторони, зони, що потребують розвитку. Когнітивні ресурси включають критичне мислення, креативність, здатність до аналізу та синтезу інформації. Емоційні ресурси – емоційну стабільність, здатність до емпатії, управління емоціями. Мотиваційні – цілеспрямованість, готовність долати труднощі заради мети. Вольові – самоконтроль, наполегливість, здатність до саморегуляції. Соціальні – комунікативні навички, здатність до співпраці, підтримку з боку близьких.

В.Л. Зливков з колегами розробили систему психодіагностики особистості в кризових життєвих ситуаціях [21]. Для майбутніх психологів важливо не тільки навчитися діагностувати кризові стани у клієнтів, але й розуміти власні реакції на кризи, володіти стратегіями їх подолання. Студенти-психологи нерідко самі переживають вікові кризи, кризи професійного самовизначення, екзистенційні

кризи. Здатність конструктивно проходити через власні кризи є важливою основою для майбутньої роботи з клієнтами в кризових станах.

А.А. Бунас досліджує схильність до ризику в системі особистісних детермінант [11]. Для студентів-психологів важливо усвідомлювати власну схильність до ризику, розуміти її зв'язки з іншими особистісними характеристиками. Високоімпульсивні студенти можуть мати труднощі з дотриманням меж у роботі з клієнтами, схильність до необдуманих інтервенцій. Надмірно обережні студенти можуть бути занадто пасивними в роботі, боятися застосовувати нові методи, уникати складних випадків.

А.А. Бунас аналізує прогностичну компетентність як соціально значущу властивість особистості [10]. Для майбутніх психологів розвиток прогностичної компетентності є критично важливим. Психолог має передбачати можливі наслідки своїх інтервенцій, оцінювати ризики, планувати терапевтичний процес. Студенти на початкових етапах навчання часто діють імпульсивно, не передбачаючи наслідків. Розвиток здатності «думати на крок вперед» є важливим напрямком професійної підготовки.

К. Баєва та І. Кряж аналізують екологічну сензитивність та сприйнятий контроль як чинники активності особистості [2]. Для майбутніх психологів важливим є розвиток внутрішнього локусу контролю – переконання, що вони можуть впливати на події свого життя, що результати їхньої роботи залежать від їхніх зусиль, а не від зовнішніх обставин чи удачі. Студенти з внутрішнім локусом контролю більш активні у навчанні, беруть відповідальність за власний професійний розвиток, схильні до самоаналізу та роботи над власними проблемами.

Т. Цюман та О. Нагула розробили психологічну формулу безпеки як концептуальну основу формування навичок безпечної поведінки особистості [42]. Для майбутніх психологів важливо сформувати не тільки фізичну, але й психологічну безпеку – здатність захищати власні психологічні межі, не «заражатися» проблемами клієнтів, підтримувати власне психічне здоров'я. Багато студентів-психологів на початку навчання мають розмиті межі, схильність до надмірної емоційної включеності в проблеми інших, що є ризиком для

професійного вигорання.

Т.М. Титаренко аналізує роль персонального міфу у виборі ризикованих форм поведінки [38]. Для майбутніх психологів важливо усвідомлювати власні життєві сценарії, персональні міфи, які впливають на їхні професійні вибори. Деякі студенти обирають професію психолога під впливом міфу «рятівника», який має допомогти всім нещасним. Інші – під впливом міфу «мудреця», який знає відповіді на всі питання. Ці міфи можуть як мотивувати до професійного розвитку, так і створювати нереалістичні очікування, призводити до розчарування у професії.

Таким чином, здобувачі освіти-психологи характеризуються специфічними психологічними особливостями, що відрізняють їх від студентів інших спеціальностей. Вони часто демонструють вищий рівень емпатії, рефлексивності, орієнтації на допомогу іншим, інтересу до внутрішнього світу людини. Разом з тим, ці студенти ймовірно матимуть складнощі із встановленням особистісних меж, надмірна емоційна включеність може провокувати ризики професійного вигорання ще в освітньому середовищі. Ключовими завданнями професійної підготовки є розвиток особистісної та професійної зрілості, формування здатності до рефлексії, розвиток емоційного інтелекту, формування реалістичної професійної ідентичності, навчання навичкам саморегуляції та підтримки власного психічного здоров'я. Розуміння взаємозв'язку між схильністю до ризику та відповідальністю у майбутніх психологів є важливим для оптимізації процесу їхньої професійної підготовки, що становить предмет емпіричного дослідження наступного розділу.

1.4. Взаємозв'язок схильності до ризику та відповідальності у структурі особистості майбутнього психолога

Проблема взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності є однією з центральних у психології особистості, оскільки ці дві характеристики на перший погляд здаються протилежними, але насправді перебувають у складних діалектичних відносинах. Традиційне уявлення протиставляє відповідальну, обережну поведінку ризикованій, імпульсивній. Сучасні психологічні дослідження

вказують на складність цього явища і поєднання цього взаємозв'язку у практичному і теоретичному значення, адже професійна діяльність психолога потребує паралельно відповідальності за благополуччя клієнта, і готовності йти на виправданий професійний ризик.

О.Є. Фурман, аналізуючи діалектику відповідальної особистості та особистісної відповідальності, підкреслює складність та багатовимірність цього феномену [40]. У контексті взаємозв'язку з ризиком відповідальність може виступати як регулятором ризикованої поведінки, так і мотиватором до прийняття виваженого ризику. Відповідальна особистість не уникає ризику взагалі, але приймає його усвідомлено, зважуючи можливі наслідки та беручи на себе відповідальність за результат. Це особливо важливо для майбутніх психологів, які мають навчитися поєднувати відповідальність за клієнта з готовністю застосовувати нові методи, експериментувати у професійній діяльності.

С.В. Баранова у своїх працях розглядає відповідальність як інтегральну характеристику особистісної зрілості [3; 4] і зазначає, що зрілість і відповідальність психолога передбачає виважений ризик, а не уникнення останнього. А характеризуючи прояви незрілості у професійній діяльності психолога вказує на крайні варіанти поведінки, які виявляються в імпульсивному ризику або в уникненні його через боязнь відповідальності. Зріла особистість здатна оцінити ситуацію, зважити потенційні вигоди та можливі втрати, прийняти рішення про доцільність ризику та взяти на себе відповідальність за наслідки.

І.О. Кочарян досліджує типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності [27]. У контексті взаємозв'язку з ризиком автор виділяє кілька типів відповідальності, що по-різному пов'язані зі схильністю до ризику. Перший тип – гіперотповідальність, коли людина намагається контролювати все, бере на себе надмірні зобов'язання, що парадоксально призводить до уникнення ризику через страх не впоратися. Другий тип – нормативна відповідальність, коли людина орієнтується на зовнішні норми та правила, що також знижує схильність до ризику. Третій тип – екзистенційна відповідальність, коли людина усвідомлює свою відповідальність за власне життя

та його наслідки, що дозволяє їй йти на виважений ризик заради реалізації важливих цілей.

Т.Ю. Ушакова, аналізуючи структурні компоненти відповідальності, виділяє зовнішню та внутрішню відповідальність [39]. У контексті взаємозв'язку з ризиком ці два типи відповідальності мають різні наслідки. Зовнішня відповідальність, заснована на страху покарання або бажанні схвалення, зазвичай знижує схильність до ризику – людина уникає дій, які можуть призвести до осуду або покарання. Внутрішня відповідальність, заснована на власних цінностях та переконаннях, може як стримувати необдуманий ризик, так і мотивувати до виваженого ризику заради реалізації важливих цінностей.

Л.В. Петько розглядає відповідальність як детермінанту соціально-комунікативної активності [31]. Дослідниця показує, що відповідальні особистості не є пасивними – вони активно включаються в соціальні взаємодії, беруть на себе ініціативу, що неминуче пов'язано з певним ризиком. Готовність брати на себе відповідальність за командний проєкт, за вирішення складної проблеми передбачає готовність ризикувати – адже результат не завжди передбачуваний, можлива невдача. Проте відповідальні особистості не уникають цього ризику, а беруть його на себе усвідомлено.

Д.М. Бондзик, систематизуючи психологічні концепції ризику та ризикованої поведінки, підкреслює роль відповідальності як регулятора ризикованої поведінки [8]. Усвідомлення відповідальності за наслідки своїх дій може стримувати імпульсивну, необдуману ризиковану поведінку. Водночас відсутність відповідальності або її перекладання на інших часто супроводжується необдуманим ризиком. Людина, яка не відчуває відповідальності за наслідки, може йти на необґрунтований ризик, оскільки не сприймає себе як причину можливих негативних результатів.

М.Ю. Риженко у підручнику з психології ризику аналізує когнітивний, емоційний та мотиваційний компоненти ризику [33]. У контексті взаємозв'язку з відповідальністю кожен з цих компонентів набуває специфічного звучання. Когнітивний компонент – оцінка ймовірності та масштабу наслідків – тісно

пов'язаний з когнітивним компонентом відповідальності – усвідомленням себе як причини подій. Емоційний компонент ризику – переживання тривоги або азарту – взаємодіє з емоційним компонентом відповідальності – переживанням обов'язку, провини. Мотиваційний компонент ризику – готовність діяти заради мети – пов'язаний з мотиваційним компонентом відповідальності – прагненням виконувати зобов'язання.

О.П. Саннікова та С.В. Бикова, розробляючи методику діагностики стійкої схильності до ризику, розглядають цю характеристику як базову властивість особистості [35]. У контексті взаємозв'язку з відповідальністю виникає питання: чи можуть співіснувати висока схильність до ризику та висока відповідальність? Емпіричні дані показують, що так, але лише за умови зрілості особистості. Зріла особистість може бути одночасно і схильною до ризику (відкритою до нового досвіду, готовою експериментувати), і високовідповідальною (усвідомлюючою наслідки своїх дій, готовою відповідати за результати).

О. Саннікова та О. Санніков аналізують авантюризм та ризик у структурі прийняття рішень [36]. Автори розрізняють конструктивний ризик, заснований на раціональній оцінці ситуації, та авантюризм – необдуманий ризик заради азарту. У контексті відповідальності ці два типи ризикованої поведінки мають різну природу. Конструктивний ризик сумісний з високою відповідальністю – людина зважує ризики, приймає рішення та бере на себе відповідальність за наслідки. Авантюризм зазвичай пов'язана з низькою відповідальністю – людина діє імпульсивно, не враховуючи наслідків, не приймаючи на себе відповідальності за результати.

А.А. Бунас досліджує схильність до ризику в системі особистісних детермінант [11]. Авторка виявила складні зв'язки схильності до ризику з локусом контролю – характеристикою, тісно пов'язаною з відповідальністю. Особи з внутрішнім локусом контролю (які вважають, що контролюють події свого життя) можуть йти на виважений ризик, оскільки відчувають здатність впливати на результат. Особи з зовнішнім локусом контролю (які вважають, що їхнє життя визначається зовнішніми обставинами) схильні або до повного уникнення ризику,

або до необдуманого ризику – адже «все одно від мене нічого не залежить». М. Казанжи та О. Вдовіченко аналізують схильність до ризику у співвіднесенні з психологічною ресурсністю [22]. Дослідники встановили, що особи з високим рівнем психологічних ресурсів можуть одночасно демонструвати і схильність до ризику, і високу відповідальність. Психологічні ресурси дозволяють людині йти на ризик, маючи впевненість у своїй здатності справитися з можливими труднощами, та водночас усвідомлювати відповідальність за наслідки. Натомість особи з низькими психологічними ресурсами схильні або уникати будь-якого ризику через невпевненість у собі, або йти на необдуманий ризик як спробу компенсувати відчуття власної неспроможності.

О.С. Штепа розробила опитувальник психологічної ресурсності особистості [45]. Різні види психологічних ресурсів по-різному опосередковують взаємозв'язок між схильністю до ризику та відповідальністю. Когнітивні ресурси (критичне мислення, здатність до аналізу) дозволяють раціонально оцінювати ризики та приймати відповідальні рішення. Емоційні ресурси (емоційна стабільність, здатність до емпатії) допомагають управляти тривогою в ситуаціях ризику та враховувати інтереси інших при прийнятті рішень. Вольові ресурси (самоконтроль, наполегливість) дозволяють стримувати імпульсивну схильність до ризику та систематично виконувати прийняті зобов'язання.

О.В. Вдовіченко з колегами аналізують взаємозв'язок схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти [15]. Дослідники виявили, що мотивація досягнення пов'язана з конструктивним ризиком та високою відповідальністю – людина готова ризикувати заради амбітних цілей, але усвідомлює відповідальність за результат. Мотивація уникнення невдачі пов'язана з низькою схильністю до ризику та зовнішньою відповідальністю – людина уникає ризику через страх покарання або осуду. Мотивація пошуку гострих відчуттів пов'язана з високим ризиком та низькою відповідальністю людини, яка може ризикувати заради ризику і не враховувати наслідків.

А. Колчигіна та О. Зайцева досліджують специфіку мотиваційно-регулятивної сфери студентів [26]. Авторки показують, що розвинена

саморегуляція виступає важливим медіатором між схильністю до ризику та відповідальністю. Студенти з високою саморегуляцією здатні контролювати імпульсивну схильність до ризику, зважено оцінювати ситуацію, приймати відповідальні рішення навіть в умовах невизначеності. Студенти з низькою саморегуляцією схильні діяти імпульсивно, піддаватися спокусі необдуманого ризику, а потім відмовлятися брати відповідальність за негативні наслідки.

Л.П. Журавльова досліджує особливості емоційного інтелекту особистості, схильної до ризику [20]. Дослідниця виявила, що емоційний інтелект може опосередковувати взаємозв'язок між ризиком та відповідальністю. Особи з високим емоційним інтелектом здатні розпізнавати тривожні сигнали в ситуаціях ризику, управляти власними емоціями, що дозволяє їм приймати виважені рішення та брати на себе відповідальність за наслідки. Особи з низьким емоційним інтелектом або придушують тривогу і йдуть на необдуманий ризик, або підкоряються тривозі і уникають будь-якого ризику.

О. Чебикін та О. Вдовіченко аналізують специфіку схильності до ризику у вікові кризові періоди онтогенезу [43]. У контексті взаємозв'язку з відповідальністю особливо цікавим є юнацький період, коли відбувається формування зрілої відповідальності. На початку цього періоду спостерігається дисбаланс: підвищена схильність до ризику при ще несформованій відповідальності. З дорослішанням відбувається інтеграція – розвивається здатність до виваженого ризику, заснованого на усвідомленні відповідальності. О. Вдовіченко здійснює порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці [14]. Дослідниця показує, що у підлітків висока схильність до ризику поєднується з низькою відповідальністю – вони ризикують імпульсивно, не враховуючи наслідків. У юнацькому віці відбувається важлива трансформація – схильність до імпульсивного ризику знижується, натомість розвивається здатність до виваженого ризику, заснованого на усвідомленні відповідальності. Це є сприятливою основою для формування професійної позиції майбутнього психолога. Ю. Дем'янчук та А. Голуб досліджують схильність до ризикованої поведінки у юнацькому віці [18]. Автори підкреслюють, що саме у цей період

формується зріла особистісна позиція, що інтегрує готовність до ризику та відповідальність. Молоді люди вчаться приймати важливі життєві рішення, усвідомлюючи їхню ризикованість та беручи на себе відповідальність за наслідки. Для студентів-психологів це є важливим етапом професійного становлення.

А.А. Бунас аналізує прогностичну компетентність як соціально значущу властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки [10]. Прогностична компетентність виступає важливим медіатором між ризиком та відповідальністю. Здатність передбачати наслідки своїх дій дозволяє людині усвідомлено оцінювати ризики та брати на себе відповідальність за можливі результати. Особи з розвиненою прогностичною компетентністю можуть йти на виправданий ризик, чітко розуміючи можливі сценарії розвитку подій та свою відповідальність у кожному з них.

Т.М. Титаренко аналізує роль персонального міфу у виборі ризикованих форм поведінки [38]. У контексті взаємозв'язку з відповідальністю персональні міфи можуть мати різні наслідки. Міф «героя», який має подолати всі перешкоди, може мотивувати до виваженого ризику та прийняття відповідальності. Міф «жертви обставин» знижує і готовність ризикувати, і відповідальність за власне життя. Міф «безсмертного», якому нічого не загрожує, може призводити до необдуманого ризику без усвідомлення відповідальності за наслідки.

Н.Ф. Шевченко досліджує професійну відповідальність психолога-практика [44]. У контексті професійної діяльності психолога взаємозв'язок ризику та відповідальності набуває особливої ваги. Психолог має знаходити баланс між відповідальністю за благополуччя клієнта та готовністю йти на професійний ризик. Надмірна обережність, повне уникнення ризику робить роботу психолога шаблонною, неефективною. Необдуманий ризик без усвідомлення відповідальності може завдати шкоди клієнту. Зріла професійна позиція передбачає здатність йти на виважений професійний ризик, усвідомлюючи свою відповідальність за наслідки.

Є.М. Калюжна з колегами аналізують професійну свідомість майбутнього практичного психолога [23]. Автори підкреслюють, що формування професійної свідомості включає усвідомлення діалектики ризику та відповідальності у

професійній діяльності. Майбутні психологи мають зрозуміти, що їхня професія вимагає одночасно і готовності експериментувати, пробувати нові підходи (що завжди пов'язано з ризиком), і високої відповідальності за благополуччя клієнта. Ці дві вимоги не суперечать одна одній, а доповнюють, формуючи зрілу професійну позицію.

Л.В. Каменєва аналізує передумови досягнення професійної зрілості психологами-практиками [24]. Дослідниця показує, що професійна зрілість передбачає інтеграцію схильності до професійного ризику та відповідальності. Зрілий психолог не боїться складних випадків, нових методів роботи, готовий експериментувати, але робить це усвідомлено, зважуючи ризики та беручи на себе відповідальність за результат. Незрілий психолог демонструє або надмірну обережність (уникає складних випадків, діє за шаблоном), або необдуману сміливість (застосовує неперевірені методи без критичного аналізу).

О.Ф. Бондаренко у навчальному посібнику з психологічної допомоги особистості розглядає етичні аспекти роботи психолога [7]. У контексті взаємозв'язку ризику та відповідальності етичні принципи виступають важливим регулятором. Принцип «не нашкодь» орієнтує психолога на обережність, мінімізацію ризиків для клієнта. Водночас принцип «надання якісної допомоги» вимагає готовності застосовувати найефективніші методи, що може бути пов'язано з певним ризиком. Баланс між цими принципами досягається через усвідомлення відповідальності – психолог може йти на виправданий професійний ризик, але завжди усвідомлює свою відповідальність за благополуччя клієнта.

І.Д. Бех у монографії про особистість на шляху до духовних цінностей розглядає відповідальність як важливу духовну цінність [5]. У контексті взаємозв'язку з ризиком духовна відповідальність виступає вищою формою регуляції поведінки. Особистість, для якої відповідальність є внутрішньою цінністю, здатна йти на ризик заради реалізації важливих духовних цінностей, усвідомлюючи свою відповідальність не лише перед собою, але й перед іншими людьми, суспільством, майбутніми поколіннями. Відповідальність, на думку С.В. Баранової, є інтегративною якістю особистісної зрілості в умовах трансформації

[46]. У нестабільному, швидко змінюваному суспільстві особливого значення набуває здатність особистості приймати рішення в умовах невизначеності (що завжди пов'язано з ризиком) та брати на себе відповідальність за ці рішення. Для майбутніх психологів, які працюватимуть у постійно змінюваному професійному середовищі, ця здатність є критично важливою.

M.D. Berzonsky та L.S. Kuk досліджують зв'язок стилю ідентичності, психосоціальної зрілості та академічної успішності [47]. У контексті взаємозв'язку ризику та відповідальності особливо цікавим є інформаційний стиль ідентичності, що характеризується активним пошуком інформації про себе, експериментуванням з різними ролями. Студенти з цим стилем готові йти на ризик експериментування з власною ідентичністю, але роблять це усвідомлено, беручи на себе відповідальність за свій вибір. Це є оптимальною основою для професійного становлення майбутнього психолога.

Г.А. Приб та Л.Є. Бегеза у колективній монографії аналізують психічне здоров'я та резильєнтність особистості [32]. Резильєнтність – психологічна стійкість – виступає важливим модератором взаємозв'язку між ризиком та відповідальністю. Резильєнтні особистості здатні йти на виправданий ризик, маючи впевненість у своїй здатності справитися з можливими труднощами, та водночас усвідомлювати відповідальність за наслідки. Нерезильєнтні особистості або уникають будь-якого ризику через страх не впоратися, або йдуть на необдуманий ризик як форму саморуйнівної поведінки.

В.О. Васютинський аналізує психологічну правду про індивідуалізм та колективізм [13]. У контексті взаємозв'язку ризику та відповідальності культурний контекст має важливе значення. В індивідуалістичних культурах акцент робиться на особистій відповідальності за прийняті ризики – «я вирішив ризикнути, я відповідаю за наслідки». У колективістських культурах більше підкреслюється колективна відповідальність – ризик і відповідальність розподіляються між членами групи. Для майбутніх психологів важливо розуміти обидві перспективи та вміти працювати з клієнтами різних культурних орієнтацій.

О.М. Васильченко застосовує структурно-функціональний підхід до аналізу

соціальної поведінки особистості [12]. У контексті взаємозв'язку ризику та відповідальності соціальна поведінка може розглядатися як результат балансу між цими двома характеристиками. Соціально адаптована поведінка передбачає здатність йти на виважений соціальний ризик (ініціювати нові контакти, пропонувати нові ідеї, протистояти несправедливості) при усвідомленні соціальної відповідальності (врахування інтересів інших, дотримання соціальних норм, готовність відповідати за наслідки).

В.О. Бондаренко досліджує психологічні особливості розвитку особистісної відповідальності у зв'язку з гендерною ідентичністю [6]. У контексті взаємозв'язку з ризиком гендерні особливості можуть мати значення. Традиційно від чоловіків очікується більша готовність до ризику та відповідальності за результат, від жінок – більша обережність та турбота про безпеку. Проте сучасні дослідження показують, що ці стереотипи не завжди відповідають реальності. Коли йдеться про роботу, і дівчата, і хлопці, які навчаються на психологів, повинні вчитися поєднувати обережність із сміливістю, розуміючи свою відповідальність перед клієнтами.

Отже, зв'язок між готовністю ризикувати та відповідальністю в особистості майбутнього психолога виявляється непростим і має багато рівнів. Звичне уявлення, що ці риси протилежні одна одній, не працює – насправді вони цілком здатні існувати разом у людини, яка досягла певної зрілості. Справа не в тому, наскільки сильно виражена кожна з цих характеристик окремо, а в тому, як вони поєднуються і доповнюють одна одну. Справжній професіонал серед психологів уміє ризикувати розумно, постійно пам'ятаючи про те, що його дії впливають на життя клієнта. Такий фахівець не боїться пробувати щось нове, використовувати незвичні підходи, братися за важкі випадки (а без ризику тут не обійтися), але він робить це свідомо, тверезо оцінюючи можливі наслідки і беручи на себе повну відповідальність за те, що станеться. Навчити студентів такому збалансованому підходу – це одне з головних завдань під час їхньої підготовки. Практичне дослідження того, як саме пов'язані ці дві якості у майбутніх психологів, допоможе краще зрозуміти теорію і створити конкретні поради для покращення навчального процесу.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз наукової літератури дозволяє узагальнити, що схильність до ризику є складним, багатокомпонентним психологічним утворенням, яке охоплює когнітивні механізми оцінки можливих наслідків, емоційні реакції в умовах невизначеності, мотиваційні чинники прийняття рішень і поведінкові прояви в ситуаціях ризику.

Сучасні концептуальні підходи виділяють конструктивні, які ще називають адаптативними і деструктивні, відповідно, неадаптативні форми прояву ризику, перші з яких сприяють конструктивній особистісній самореалізації, особистісному розвитку та досягнення визначених індивідом цілей, в свою чергу деструктивні обумовлені некритичністю мислення, імпульсивністю особистості, не здатністю передбачення наслідків власних дій, а можливо і їх ігноруванням. Оскільки праця психолога передбачає певний ризик, так як ведеться робота у не чітко визначених ситуаціях, інколи не всі відомості про себе надає клієнт, а інколи потрібно експериментувати з різними психотерапевтичними моделями супроводу клієнта чи варіативністю застосування діагностичних методів, то володіння психологами навичками конструктивного, виваженого ризику має надзвичайну значущість.

Відповідальність як психологічний феномен є однією з центральних категорій психології особистості, оскільки саме вона визначає здатність людини усвідомлено керувати своїм життям, приймати рішення та відповідати за їх наслідки, а також розуміння і здатність переживати почуття обов'язку і дотримуватися цього у щоденній діяльності. У сучасному світі, де людина стикається з множиною виборів та невизначеністю майбутнього, відповідальність стає тим психологічним стрижнем, що дозволяє зберігати цілісність особистості та ефективно функціонувати в різноманітних життєвих контекстах. Для майбутніх психологів розвинена відповідальність є не просто бажаною, а критично необхідною якістю, оскільки їхня професійна діяльність передбачає глибокий вплив на життя інших людей і відповідальність перед клієнтом. Саме тому відповідальність можна інтерпретувати у діяльності психолога не тільки як важливу особистісну якість, але

й як морально-етичний компонент його професійної діяльності безпосередньо. Відповідальність психолога має бути внутрішньомотивованою та формуватися на основі ціннісних орієнтацій, особистісних переконань та саморефлексію.

Теоретичний аналіз показав, що студентам-психологам властивий особливий симптомокомплекс особистісних рис, який відрізняє їх від здобувачів освіти інших спеціальностей. До таких рис належить особлива схильність до самоаналізу, оскільки знаннєвий компонент з психології дозволяє їм це робити на рівні вивчених психологічних закономірностей людської поведінки, вони вирізняються підвищеною емпатійністю та рефлексивністю, та професійна орієнтація зобов'язує їх прагнути допомогти іншим людям. Така людиноцентричність підвищує їх інтерес до вивчення закономірностей психічного життя особистості, способів надання допомоги у різних випадках, що розширює мотиваційну здатність психологів до самопізнання та підвищення рівня професійної ідентичності. Емоційний інтелект є критично важливою характеристикою для психологів. Він включає здатність розпізнавати власні емоції та емоції інших людей, розуміти причини емоцій, управляти емоціями, використовувати емоції для вирішення завдань. Тим самим психологи можуть демонструвати нездатність до встановлення особистісних та професійних психологічних меж, надмірного емоційного включення, що може призвести до емоційного вигорання, причому це можливо ще у період здобуття освіти. Психолог не може ефективно допомагати іншим, якщо сам перебуває у стані психологічної кризи, має невирішені особистісні проблеми, травми. Тому резильєнтність, як здатність справлятися з труднощами, відновлюватися після стресів, зберігати психологічну рівновагу в складних обставинах, є ключовою характеристикою ефективного психолога. Професійне становлення майбутнього психолога супроводжується якісними змінами в системі психологічних захистів. Зрілі, самоактуалізовані особистості використовують переважно конструктивні захисні механізми. Натомість незрілі особистості спираються на примітивні захисти – заперечення, проєкцію, розщеплення. Для майбутнього психолога трансформація захисних механізмів є критично важливою, оскільки використання примітивних захистів перешкоджає адекватному розумінню

себе та клієнтів.

Діалектичний характер взаємозв'язку між схильністю до ризику та відповідальністю теоретично обґрунтовується у різних підходах де заперечується їх антагоністичність, навпаки, виважений професійний ризик внутрішньо регулюється виваженістю зрілої особистості і професійною відповідальністю, що передбачає їх розвиток шляхом формування компетентності керованого, рефлексивного ризику.

Проведений теоретичний аналіз створив концептуальну основу для емпіричного вивчення специфіки взаємозв'язків між схильністю до ризику та відповідальністю у здобувачів освіти психологічного профілю, що становить зміст наступного розділу роботи.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ-ПСИХОЛОГІВ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження

Емпіричну частину дослідження було реалізовано на базі факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки протягом 2024-2025 навчального року.

Мета емпіричного дослідження: встановити характер взаємозв'язку між схильністю до ризику та відповідальністю у майбутніх психологів.

Завдання емпіричного дослідження:

- підібрати психодіагностичний інструментарій для вимірювання досліджуваних характеристик;
- здійснити діагностику відповідальності та схильності до ризику у студентів-психологів;
- проаналізувати кореляційні зв'язки між отриманими показниками;
- розробити програму розвитку відповідальності;
- оцінити результативність впровадженої програми.

Характеристика вибірки. До участі в дослідженні було залучено 80 здобувачів освіти спеціальності 053 «Психологія». Структура за курсами: перший курс – 27 осіб, другий курс – 26 осіб, третій курс – 27 осіб. Вік респондентів – від 18 до 21 року. Гендерний склад: 65 осіб жіночої статі та 15 осіб чоловічої статі, що відповідає типовому розподілу для психологічних спеціальностей.

Для реалізації формувального експерименту вибірку було розділено на дві еквівалентні групи по 40 осіб: експериментальну та контрольну. Розподіл здійснювався методом випадкового відбору з контролем пропорційного представництва студентів різних курсів та гендерного співвідношення.

Для діагностики відповідальності використовувалися три методики, які

доповнюють одна одну та дозволяють отримати комплексну картину цього психологічного феномену.

Методика «Визначення відповідальності» М.Л. Осташової вимірює три компоненти відповідальності. Дисциплінарна відповідальність показує здатність дотримуватися норм та правил, систематично виконувати обов'язки. Відповідальність за себе характеризує готовність приймати на себе відповідальність за власне життя та рішення. Відповідальність за інших відображає здатність брати відповідальність за колективну роботу та інших людей. За кожною шкалою виділяються три рівні: низький, середній та високий.

Тест А. Мохнача «Чи Ви відповідальна людина?» призначений для інтегральної оцінки відповідальності особистості. Сумарний бал від 0 до 36 дозволяє класифікувати респондентів: низький рівень (0-12 балів), середній рівень (13-24 бали), високий рівень (25-36 балів).

«Шкала соціальної відповідальності» Л. Берковіца та К. Луттермана фокусується на вимірюванні соціального компонента відповідальності. Методика оцінює усвідомлення особистістю своїх обов'язків перед суспільством та готовність відповідати за свої дії в соціальному контексті.

Для діагностики схильності до ризику застосовувалися методики.

Методика Шуберта «Готовність до ризику» оцінює загальну готовність особистості приймати ризиковані рішення. Результати інтерпретуються за трьома рівнями: низький рівень або висока обережність (менше 30 балів), середній рівень або помірна обережність (30-50 балів), високий рівень схильності до ризику (більше 50 балів).

Методика М. Цукермана «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» дозволяє диференціювати чотири аспекти ризикованої поведінки. Шкала «Пошук гострих відчуттів» відображає прагнення до фізичного ризику та екстремальних переживань. Шкала «Непереносимість одноманітності» характеризує нетерпимість до рутинної діяльності. Шкала «Пошук нових вражень» виявляє прагнення до новизни через культуру, подорожі, спілкування. Шкала «Неадаптивне прагнення до труднощів» відображає схильність надмірно

навантажувати себе складними завданнями. За кожною шкалою виділяються три рівні вираженості.

Для статистичної обробки емпіричних даних використовувалися: описова статистика (середні значення, стандартні відхилення, мінімальні та максимальні значення), частотний аналіз, кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона, порівняльний аналіз за допомогою t-критерію Стюдента для незалежних вибірок. Статистичну обробку здійснювали за допомогою пакету SPSS Statistics 23.0.

У дослідженні нами були визначені етапи: Констатувальний етап (вересень-жовтень 2024 року) включав підбір методичного інструментарію, формування вибірки, проведення первинної діагностики у всіх 80 учасників, кореляційний аналіз взаємозв'язків між показниками.

Формувальний етап (листопад 2024 – березень 2025 року) передбачав розробку та реалізацію програми розвитку відповідальності в експериментальній групі.

Контрольний етап (квітень-травень 2025 року) включав повторну діагностику в обох групах, порівняльний аналіз динаміки показників, оцінку ефективності програми.

2.2. Результати констатувального етапу дослідження взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів

На першому етапі дослідження було проведено комплексне психодіагностичне обстеження всіх 80 учасників. Розглянемо отримані результати.

Аналіз рівня відповідальності здобувачів освіти-психологів показав наступні результати. Результати за першою методикою представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Розподіл результатів за методикою «Визначення відповідальності» (n=80)

Рівень	Дисциплінарна відповідальність, %	Відповідальність за себе, %	Відповідальність за інших, %
Низький	34	36	48
Середній	52	50	40

Високий	14	14	12
----------------	----	----	----

За шкалою дисциплінарної відповідальності лише 14% респондентів демонструють високий рівень, 52% перебувають на середньому рівні, 34% – на низькому. Така картина свідчить про нерівномірність розвитку здатності дотримуватися правил та систематично виконувати обов'язки. Більшість студентів перебуває на етапі формування стійких паттернів дисциплінованої поведінки. Третина вибірки зазнає труднощів із самоорганізацією та виконанням зобов'язань.

За шкалою відповідальності за себе розподіл схожий: високий рівень у 14% випробуваних, середній – у 50%, низький – у 36%. Ці дані демонструють, що значна частина студентів ще не повністю інтеріоризувала відповідальність за власне життя. Вони схильні пояснювати свої невдачі зовнішніми обставинами, що вказує на зовнішній локус контролю.

За шкалою відповідальності за інших спостерігаються найнижчі показники: лише 12% мають високий рівень, 40% – середній, 48% – низький. Це пояснюється віковими особливостями юнацького періоду, коли особистість центрована переважно на власних потребах. Крім того, відсутність реального професійного досвіду роботи з клієнтами не дозволяє студентам усвідомити всю повноту відповідальності за інших людей.

Результати за другою методикою представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл результатів за методикою «Чи Ви відповідальна людина?» (n=80)

Рівень відповідальності	Кількість респондентів, %
Низький	32
Середній	49
Високий	19

Третина випробуваних (32%) демонструє низький інтегральний рівень відповідальності, майже половина (49%) перебуває на середньому рівні, п'ята частина (19%) досягла високого рівня. Ці дані узгоджуються з результатами першої методики, що підтверджує валідність вимірювань.

Результати за третьою методикою представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Розподіл результатів за «Шкалою соціальної відповідальності» (n=80)

Рівень відповідальності	Кількість респондентів, %
-------------------------	---------------------------

Низький	28
Середній	35
Високий	37

Соціальна відповідальність виявилася розвиненою краще за інші компоненти: 37% випробуваних мають високий рівень, 35% – середній, 28% – низький. Таке співвідношення можна пояснити специфікою вибору професії психолога. Здобувачі освіти обирають допомагаючу професію часто через високу просоціальну мотивацію та усвідомлення відповідальності перед суспільством.

Аналіз схильності до ризику здобувачів освіти-психологів дозволив узагальнити результати. Результати за методикою Шуберта представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл результатів за методикою «Готовність до ризику» (n=80)

Рівень схильності до ризику	Кількість респондентів, %
Низький (висока обережність)	29
Середній	55
Високий	16

Більшість студентів (55%) демонструють середній рівень готовності до ризику, 29% характеризуються високою обережністю, 16% виявляють високу схильність до ризику. Домінування середніх показників вказує на здатність більшості респондентів йти на виважений ризик, уникаючи при цьому необдуманих ризикованих дій. Це сприятлива характеристика для майбутньої професійної діяльності психолога. Результати за методикою Цукермана представлені в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Розподіл результатів за методикою «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (n=80)

Рівень	Пошук гострих відчуттів, %	Непереносимість одноманітності, %	Пошук нових вражень, %	Неадаптивне прагнення до труднощів, %
Низький	16	26	19	38
Середній	39	59	53	51
Високий	45	15	28	11

За шкалою «Пошук гострих відчуттів» майже половина випробуваних (45%) мають високий рівень, 39% – середній, 16% – низький. Висока вираженість цієї характеристики свідчить про потребу значної частини студентів в інтенсивній

стимуляції та новизні. У професійному контексті це може виявлятися як готовність працювати зі складними випадками, проте потребує балансування з відповідальністю.

За шкалою «Непереносимість одноманітності» переважають середні показники: 59% респондентів на середньому рівні. Виявлено також полярні рівні: низький рівень – 26% та високий – 15%. Більшість студентів здатна виконувати рутинні завдання, хоча й може відчувати дискомфорт. Для професії психолога це важливо, оскільки робота включає не лише творчі, але й рутинні аспекти.

За шкалою «Пошук нових вражень» 53% респондентів перебувають на середньому рівні, 28% – на високому, 19% – на низькому. Ці результати демонструють досить виражену потребу в різноманітності вражень через культуру, спілкування, подорожі, що своєю чергою, може виступати у якості ресурсу, оскільки різноманітність вражень і спілкування з різними людьми позитивно вплинуть на розуміння різних клієнтів.

За шкалою «Неадаптивне прагнення до труднощів» 51% випробуваних мають середній рівень, 38% – низький, лише 11% – високий. Низький відсоток осіб з високими показниками є позитивним результатом, оскільки надмірне прагнення до складних завдань може призводити до перевантаження та професійного вигорання.

Для виявлення взаємозв'язків між схильністю до ризику та відповідальністю досліджуваними показниками було проведено кореляційний аналіз. Результати представлені в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Кореляційний аналіз взаємозв'язку показників схильності до ризику та відповідальності (n=80)

Види відповідальності	Готовність до ризику	ПГВ	НО	ПНВ	НПТ
Соціальна	-0,09	0,13	0,10	0,12	0,24*
Загальна	-0,12	0,15	0,11	0,07	0,26*
Дисциплінарна	-0,10	0,16	-0,09	0,08	0,32**
За себе	-0,14	0,14	0,19*	0,09	0,22*
За інших	-0,06	0,20*	0,05	0,06	0,10

Примітка: ПГВ – пошук гострих відчуттів; НО – непереносимість одноманітності; ПНВ – пошук нових вражень; НПТ – неадаптивне прагнення до труднощів. * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Аналіз кореляційної матриці виявив декілька статистично значущих взаємозв'язків.

Виявлено позитивний зв'язок між відповідальністю за інших та пошуком гострих відчуттів ($r=0,20$, $p\leq 0,05$). Це можна пояснити тим, що особи з розвиненою відповідальністю за інших часто характеризуються активною життєвою позицією, ініціативністю, готовністю діяти в складних ситуаціях. Така готовність іноді потребує певної сміливості та рішучості.

Виявлений позитивний взаємозв'язок відповідальності за себе й нетерпимістю до одноманітності ($r=0,19$, $p\leq 0,05$). Висока особистісна відповідальність спонукає студентів-психологів до нового як у навчанні так і у соціумі, тому потреба у постійному розвитку передбачає прояви нетерпимості до рутинних обставин. Орієнтація на особистісний ріст мотивує до пошуку нового досвіду.

Виявлено позитивні кореляції між різними видами відповідальності та неадаптивним прагненням до труднощів: соціальна відповідальність ($r=0,24$, $p\leq 0,05$), загальна відповідальність ($r=0,26$, $p\leq 0,05$), дисциплінарна відповідальність ($r=0,32$, $p\leq 0,01$), відповідальність за себе ($r=0,22$, $p\leq 0,05$).

Такі зв'язки вказують на взаємозв'язок відповідальності та рівня складності завдань, які ставить перед собою людина. Однак, високий ступінь полярності у цьому випадку може спричинити прояви неадаптивної поведінки та спричинити надмірне перевантаження.

Не виявлено значущих кореляцій між показниками відповідальності та загальною готовністю до ризику. Хоча всі коефіцієнти є негативними, вони не досягають рівня статистичної значущості. Це свідчить про те, що взаємозв'язок відповідальності з окремими аспектами ризикованої поведінки є більш диференційованим та складним.

Нами був проведений додатковий аналіз у підгрупах з різним рівнем відповідальності. Для поглибленого розуміння взаємозв'язків було виділено контрастні групи: з високим рівнем відповідальності (верхні 27% розподілу) та низьким рівнем (нижні 27% розподілу).

У підгрупі з високою відповідальністю за себе ($n=22$) виявлено значущий негативний зв'язок з готовністю до ризику ($r=-0,43$, $p\leq 0,01$). Це свідчить про те, що особи з високою особистісною відповідальністю менш схильні до необдуманого ризику, ретельно аналізують можливі наслідки своїх дій.

У підгрупі з низьким рівнем пошуку гострих відчуттів ($n=24$) виявлено позитивні кореляції з показниками загальної відповідальності ($r=0,36$, $p\leq 0,05$) та відповідальності за інших ($r=0,35$, $p\leq 0,05$). Високий рівень відповідальності виявлений у респондентів не схильних до надмірного ризику.

Аналіз даних респондентів зі схильністю до постановки надмірно амбітних або завищених цілей ($n=19$), показав наявність зворотного статистично значущого зв'язку між цим показником та рівнем готовності брати відповідальність за спільну діяльність групи. Отримані результати свідчать, що такі респонденти схильні орієнтуватися переважно на індивідуальні досягнення, уникаючи розподілу обов'язків і делегування відповідальності. Подібна тенденція може вказувати на знижений рівень готовності до колективної взаємодії та труднощі у побудові партнерських форм співпраці, що зумовлює потребу у розвитку навичок командної роботи й соціальної відповідальності у майбутніх фахівців.

Ці результати обґрунтовують необхідність розробки програми розвитку відповідальності для формування оптимального балансу між відповідальністю та конструктивним ризиком у професійній діяльності.

2.3. Формувальний етап дослідження: розробка та впровадження програми розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів

На основі результатів констатувального етапу було розроблено Програму розвитку відповідальності у майбутніх психологів, Додаток А. Програма спрямована на формування різних аспектів відповідальності як професійно важливої якості.

Концептуальною основою програми виступає діяльнісний підхід, згідно з яким відповідальність формується в процесі виконання відповідальних дій та

аналізу їх наслідків. Програма базується на розумінні відповідальності як системної якості особистості, що включає когнітивний компонент (розуміння відповідальності, усвідомлення наслідків), емоційно-мотиваційний компонент (почуття обов'язку, готовність нести відповідальність) та поведінковий компонент (реальна відповідальна поведінка).

Мета програми полягала у розвитку відповідальності як професійно важливої якості майбутніх психологів, шляхом розвитку когнітивної, емоційно-мотиваційної та поведінкової складової.

Завдання програми, які реалізовувалися були наступними: розвинути усвідомлення сутності та значення відповідальності в особистісному та професійному контексті; сформувати розуміння взаємозв'язку відповідальності та схильності до ризику; розвинути дисциплінарну відповідальність через формування навичок самоорганізації; підвищити рівень особистісної відповідальності через розвиток внутрішнього локусу контролю; розвинути соціальну відповідальність та відповідальність за інших; сформувати навички рефлексії власної відповідальної поведінки; розвинути здатність до виваженого прийняття рішень в умовах невизначеності.

Цільова аудиторія: 40 здобувачів освіти спеціальності «Психологія» першого-третього років навчання (експериментальна група).

Групові тренінгові заняття проводилися з елементами лекцій, дискусій, рольових ігор, практичних вправ, рефлексії. Застосування програми розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів відбувалося протягом п'яти місяців: з листопада 2024 по березень 2025 року. Проведено 20 занять по дві академічні години, що загалом становить 40 годин загального обсягу.

Структура програми включала чотири модулі.

Модуль 1. «Теоретичні основи відповідальності та її взаємозв'язок із ризиком» (4 заняття, 8 годин) спрямований на формування когнітивного компонента відповідальності. Учасники вивчають теоретичні підходи до розуміння відповідальності, аналізують її структуру, досліджують взаємозв'язок відповідальності з ризиком, знайомляться з професійною відповідальністю

психолога через аналіз етичних кодексів.

Модуль 2. «Розвиток дисциплінарної та особистісної відповідальності» (6 занять, 12 годин) фокусується на формуванні поведінкового компонента через практичне освоєння навичок самоорганізації, цілепокладання, планування, прийняття рішень. Особлива увага приділяється розвитку внутрішнього локусу контролю та конструктивному ставленню до власних помилок.

Модуль 3. «Розвиток соціальної відповідальності та відповідальності за інших» (6 занять, 12 годин) орієнтований на розвиток найменш сформованого компонента через командну роботу, аналіз ситуацій розподілу відповідальності, вивчення меж професійної відповідальності психолога.

Модуль 4. «Рефлексія відповідальності та інтеграція досвіду» (4 заняття, 8 годин) сприяє розвитку рефлексивного компонента через аналіз власної динаміки розвитку відповідальності, інтеграцію набутого досвіду, розробку індивідуального плану професійного розвитку.

Результати застосування програми передбачали підвищення рівня усвідомлення сутності та значення відповідальності; розвиток дисциплінарної відповідальності; самовідповідальності; формування навичок відповідального прийняття рішень; відповідальності за значущих інших; розвиток рефлексивних навичок щодо власної відповідальної поведінки; формування усвідомленого ставлення до балансу між відповідальністю та виправданим ризиком у професійній діяльності.

Програму було впроваджено в експериментальній групі протягом листопада 2024 – березня 2025 року. Середня відвідуваність занять склала 91%, що свідчить про високу зацікавленість учасників. Контрольна група протягом цього періоду навчалася за стандартною освітньою програмою.

2.4. Аналіз результатів контрольного етапу дослідження та оцінка ефективності формувальної програми

На контрольному етапі (квітень-травень 2025 року) було проведено повторну

діагностику в обох групах. Розглянемо отримані результати.

Динаміка показників відповідальності в експериментальній групі представлена в таблиці 2.7, рис. 2.1.

Таблиця 2.7

Динаміка показників відповідальності в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p
	M	SD	M	SD		
Дисциплінарна відповідальність	14,3	3,9	18,6	3,3	5,89	<0,01
Відповідальність за себе	13,9	4,2	18,0	3,6	5,45	<0,01
Відповідальність за інших	12,6	4,0	16,4	3,8	4,92	<0,01

В експериментальній групі спостерігається статистично значуще підвищення всіх показників відповідальності. Дисциплінарна відповідальність зросла на 4,3 бали ($t=5,89$, $p<0,01$), відповідальність за себе – на 4,1 бали ($t=5,45$, $p<0,01$), відповідальність за інших – на 3,8 бали ($t=4,92$, $p<0,01$).

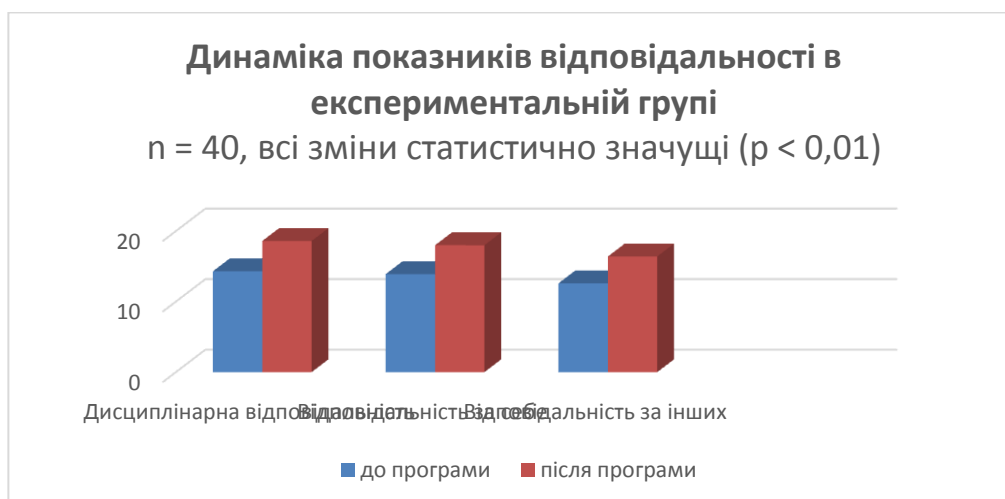

Рис. 2.1. Динаміка показників відповідальності в експериментальній групі

Розподіл респондентів за рівнями відповідальності також суттєво змінився (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Розподіл респондентів експериментальної групи за рівнями відповідальності до та після програми, % (n=40)

Рівень	Дисциплінарна відповідальність		Відповідальність за себе		Відповідальність за інших	
	До	Після	До	Після	До	Після
Низький	35	13	38	15	50	20
Середній	50	52	48	48	38	45

Високий	15	35	14	37	12	35
----------------	----	----	----	----	----	----

Кількість осіб з високим рівнем дисциплінарної відповідальності зросла з 15% до 35%, з низьким – зменшилася з 35% до 13%. За іншими шкалами спостерігається аналогічна динаміка: високий рівень відповідальності за себе зріс з 14% до 37%, відповідальності за інших – з 12% до 35%. Ці дані демонструють не просто кількісне зростання показників, а якісні зміни у структурі вибірки.

Результати за другою методикою підтвердили позитивну динаміку (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Динаміка загального рівня відповідальності в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p
	M	SD	M	SD		
Загальний рівень відповідальності	18,4	5,3	24,2	4,9	5,73	<0,01

Середній бал зріс з 18,4 до 24,2 ($t=5,73$, $p<0,01$). Розподіл за рівнями: кількість осіб з низьким рівнем зменшилася з 33% до 11%, з високим – зросла з 18% до 41%. Результати за третьою методикою представлені в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Динаміка соціальної відповідальності в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p
	M	SD	M	SD		
Соціальна відповідальність	42,6	8,4	48,8	7,6	3,97	<0,01

Середній рівень соціальної відповідальності зріс з 42,6 до 48,8 балів ($t=3,97$, $p<0,01$). Кількість осіб з високим рівнем зросла з 36% до 52%.

Повторна діагностика схильності до ризику дозволила з'ясувати вплив програми на ризиковану поведінку учасників (табл. 2.11, рис. 2.2).

Таблиця 2.11

Динаміка схильності до ризику в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p
	M	SD	M	SD		
Готовність до ризику	38,3	12,6	35,9	11,9	0,98	>0,05
Пошук гострих відчуттів	6,9	2,4	6,6	2,2	0,65	>0,05
Непереносимість одноманітності	5,3	2,2	5,5	2,1	-0,47	>0,05
Пошук нових вражень	7,2	2,5	7,0	2,4	0,41	>0,05
Неадаптивне прагнення до труднощів	4,4	2,3	3,9	2,1	1,15	>0,05

Показники різних аспектів схильності до ризику практично не змінилися, статистично значущих відмінностей не виявлено. Це важливий результат, який свідчить про те, що програма розвитку відповідальності не призвела до пригнічення конструктивних аспектів схильності до ризику. Пошук нових вражень та непереносимість одноманітності, які є ресурсами для професійного розвитку майбутніх психологів, збереглися на попередньому рівні.

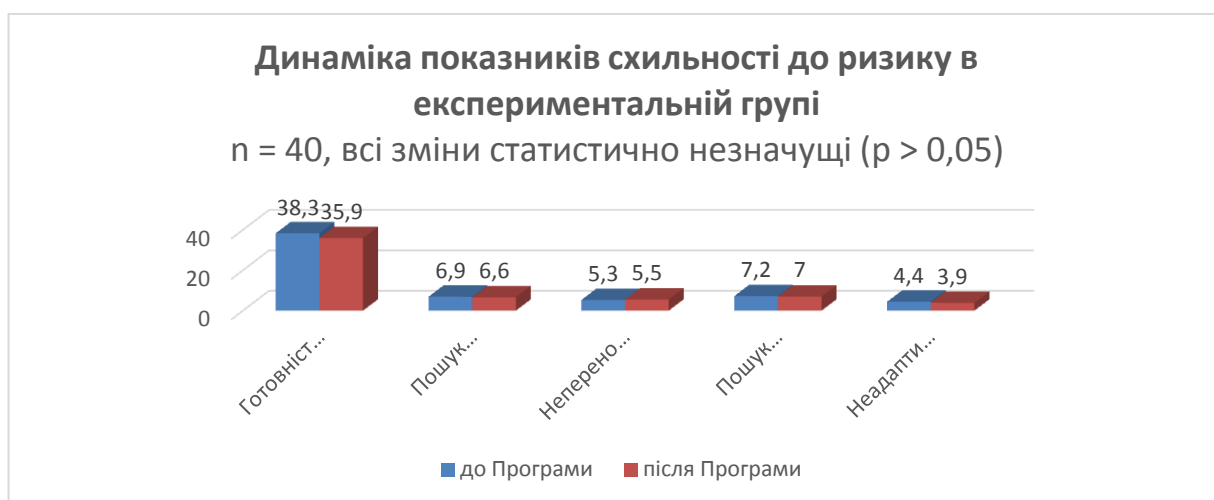

Рис. 2.2. Динаміка показників схильності до ризику в експериментальній групі

Позитивною є тенденція до зниження неадаптивного прагнення до труднощів – студенти стали реалістичніше оцінювати свої можливості. Водночас спостерігається тенденція до зниження неадаптивного прагнення до труднощів, хоча ця зміна не досягла статистичної значущості. Учасники програми краще навчилися розрізняти реалістичні та нереалістичні цілі, усвідомлювати власні межі та ресурси.

Для оцінки ефективності програми було проведено порівняння показників відповідальності експериментальній та контрольній групах після формувального впливу (табл. 2.12, рис. 2.3).

Таблиця 2.12

Порівняння показників відповідальності в експериментальній та контрольній групах після програми

Показник	Експериментальна група (n=40)		Контрольна група (n=40)		t-критерій	p
	M	SD	M	SD		
Дисциплінарна відповідальність	18,6	3,3	14,9	4,0	4,62	<0,01
Відповідальність за	18,0	3,6	14,3	4,1	4,38	<0,01

себе						
Відповідальність за інших	16,4	3,8	13,0	4,2	3,89	<0,01
Загальна відповідальність	24,2	4,9	19,0	5,4	4,56	<0,01
Соціальна відповідальність	48,8	7,6	43,3	8,3	3,16	<0,01

Усі показники відповідальності в експериментальній групі виявилися статистично значущо вищими порівняно з контрольною групою ($p < 0,01$). Це підтверджує ефективність розробленої нами програми.

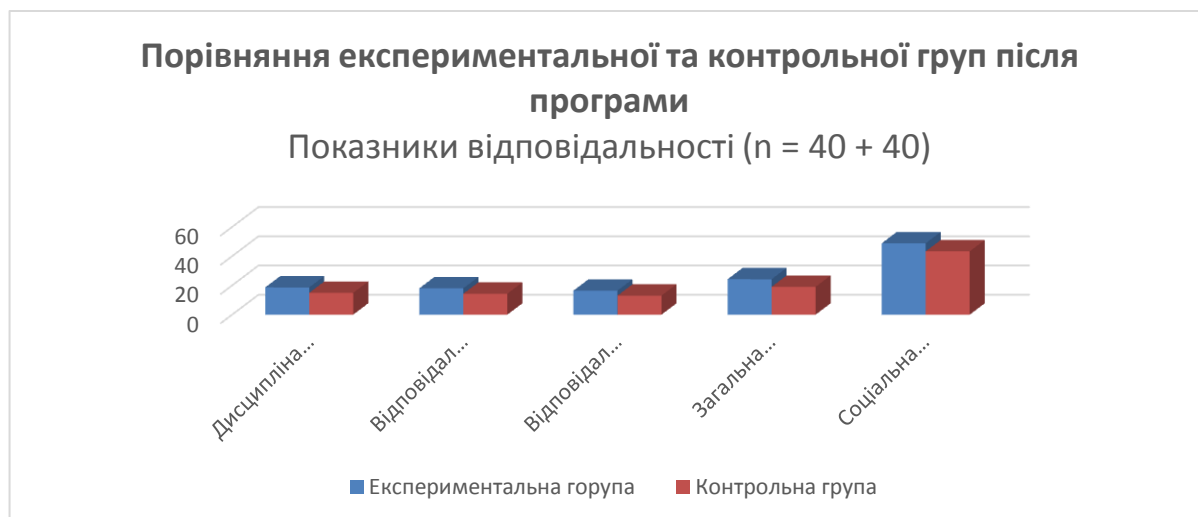

Рис. 2.3. Порівняння експериментальної та контрольної груп після програми

У контрольній групі також спостерігалися незначні позитивні зміни показників відповідальності порівняно з початковими вимірюваннями (дисциплінарна відповідальність зросла на 0,4 бали, відповідальність за себе – на 0,3 бали, відповідальність за інших – на 0,3 бали), проте вони були значно меншими та переважно статистично незначущими. Ці зміни можна пояснити природним розвитком відповідальності в процесі навчання та накопичення життєвого досвіду. Однак цілеспрямована робота в рамках спеціальної програми забезпечує значно більший ефект.

Після завершення програми в межах отримання зворотного зв'язку було проведено опитування учасників експериментальної групи. Результати показали високий рівень задоволеності: 86% учасників оцінили програму як корисну або дуже корисну, 91% відзначили позитивні зміни у власній відповідальній поведінці. Учасники відзначили такі конкретні зміни:

- «Стала більш організованою, почала планувати свій час» (67% відповідей);

- «Навчилася брати на себе відповідальність за свої рішення, менше звинувачую обставини» (72%);
- «Почала краще розуміти професійну відповідальність психолога» (80%);
- «Навчилася розрізняти, коли варто взяти відповідальність на себе, а коли дати можливість іншим бути відповідальними» (63%);
- «Стала більш рефлексивною, аналізую свої вчинки» (70%).

Особливо цінними учасники назвали модулі, присвячені професійній відповідальності психолога та відповідальності за інших, оскільки ці теми безпосередньо пов'язані з майбутньою професійною діяльністю.

Після завершення програми було проведено повторний кореляційний аналіз взаємозв'язків між показниками відповідальності та схильності до ризику в експериментальній групі (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Кореляційний аналіз в експериментальній групі після програми (n=40)

Види відповідальності	Готовність до ризику	ПГВ	НО	ПНВ	НПТ
Дисциплінарна	-0,29*	0,09	-0,16	0,04	0,18
За себе	-0,36**	0,06	0,13	0,08	0,15
За інших	-0,19	0,23	0,07	0,12	-0,09
Загальна	-0,32*	0,12	0,09	0,10	0,16
Соціальна	-0,25	0,15	0,08	0,14	0,19

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Порівняння з результатами констатувального етапу показує наступні зміни. З'явилися статистично значущі негативні кореляції між різними видами відповідальності та загальною готовністю до ризику, чого не спостерігалось до програми. Дисциплінарна відповідальність корелює з готовністю до ризику на рівні $r = -0,29$ ($p \leq 0,05$), відповідальність за себе – $r = -0,36$ ($p \leq 0,01$), загальна відповідальність – $r = -0,32$ ($p \leq 0,05$). Учасники програми навчилися більш усвідомлено підходити до прийняття ризикованих рішень. Високий рівень відповідальності тепер асоціюється з нижчою схильністю до необдуманого ризику.

Суттєво зменшилися позитивні кореляції між різними видами відповідальності та неадаптивним прагненням до труднощів. Якщо до програми дисциплінарна відповідальність корелювала з цією шкалою на рівні $r = 0,32$ ($p \leq 0,01$),

то після програми кореляція знизилася до незначущого рівня $r=0,18$. Учасники програми навчилися розрізняти здорову відповідальність та неадаптивну відповідальність, що призводить до перевантаження.

Збереглися помірні позитивні кореляції між відповідальністю та пошуком нових вражень, що свідчить про збереження конструктивної складової ризикованої поведінки. Відповідальні особистості залишилися відкритими до нового досвіду, що є ресурсом для майбутньої професійної діяльності.

З метою комплексної оцінки ефективності програми було використано систему критеріїв.

Статистична значущість змін. Усі показники відповідальності в експериментальній групі зросли статистично значущо ($p<0,01$), що підтверджує об'єктивність виявлених змін.

Величина ефекту. Для оцінки практичної значущості змін було обчислено коефіцієнт d Коена. Для дисциплінарної відповідальності $d=1,22$ (великий ефект), для відповідальності за себе $d=1,11$ (великий ефект), для відповідальності за інших $d=0,98$ (великий ефект). Згідно з критеріями інтерпретації, величина ефекту $d>0,8$ вважається великою, що свідчить про істотну практичну значущість отриманих результатів.

Стабільність змін. Через два місяці після завершення програми було проведено додаткове вимірювання на підвибірці з 15 учасників експериментальної групи. Результати показали збереження досягнутого рівня відповідальності без статистично значущого зниження показників, що свідчить про стабільність змін.

Суб'єктивна оцінка учасників. Високий рівень задоволеності програмою (86%) та суб'єктивне відчуття позитивних змін у більшості учасників (91%) підтверджують значущість програми для особистісного досвіду респондентів.

Збереження позитивних аспектів схильності до ризику. Відсутність негативного впливу програми на конструктивні аспекти схильності до ризику при одночасному зниженні деструктивних аспектів свідчить про збалансовану побудову програми, що розвиває відповідальність без пригнічення творчості та відкритості до нового досвіду.

Таким чином, результати контрольного етапу підтверджують високу ефективність розробленої програми розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів. Програма сприяла значущому підвищенню всіх показників відповідальності, формуванню більш усвідомленого ставлення до ризику, розвитку рефлексивних навичок. Отримані результати мають теоретичне та практичне значення для професійної підготовки майбутніх психологів.

Висновки до розділу 2

Емпіричне дослідження взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів дозволяє сформулювати наступні висновки.

На констатувальному етапі встановлено, що більшість майбутніх психологів перебуває на середньому рівні розвитку відповідальності за різними її видами. Найслабше розвиненою виявилася готовність брати на себе відповідальність за інших людей. Майже половина опитаних студентів показала низькі результати за цим параметром, і лише дванадцять із ста мають тут високі оцінки. Це можна пояснити віковими характеристиками – молоді люди ще не мали досвіду реальної роботи, де доводиться відповідати не тільки за себе. Схожа ситуація спостерігається з дисципліною та відповідальністю за власні справи – всього чотирнадцять відсотків учасників дослідження досягли високих результатів. Проте є й позитивний момент: відповідальність перед суспільством виявилася розвиненою краще. Більше третини студентів показали високі результати, і це логічно – адже саме бажання допомагати людям спонукало їх обрати професію психолога.

Щодо готовності до ризику то переважна кількість майбутніх психологів не боїться ризикувати, але й не діють нерозсудливо. Проте багато здобувачів прагнуть нових вражень, гострих відчуттів – за цим показником близько половини респондентів показали високі показники. Водночас майбутні психологи не схильні до постановки нереалістичних цілей, що сприятиме превенції емоційного вигорання у професійному майбутньому. Аналіз взаємозв'язків цих показників вказує на позитивну кореляцію, чим вище відповідальність тим більше вимог і

правил здобувачі освіти ставлять у відношенні до себе. Також дослідженням були виявлені й ті, які мають високу відповідальність за групу, шукаючи нових вражень (що властиво віковій групі) не бояться екстремальних ситуацій. А студенти, що беруть відповідальність за власне життя, важко переносять одноманітність і рутину. Такий факт підкреслює можливість співіснування в одній особистості відповідальності й дорового ризику.

На формувальному етапі була розроблена та реалізована комплексна чотирьохмодульна програма розвитку відповідальності, що охоплювала теоретичний, особистісно-відповідальний, соціально-відповідальний та рефлексивно-інтеграційний модулі. Програма базувалася на діяльнісному підході та передбачала активну участь студентів у різноманітних формах роботи з систематичною рефлексією досвіду. Загальна тривалість програми склала п'ять місяців (20 занять по 4 академічні години).

Результати контрольного етапу підтвердили високу ефективність розробленої програми. В експериментальній групі спостерігалось статистично значуще підвищення всіх показників відповідальності: дисциплінарна зросла на 4,3 бали ($t=5,89$, $p<0,01$), за себе – на 4,1 бали ($t=5,45$, $p<0,01$), за інших – на 3,8 бали ($t=4,92$, $p<0,01$), загальна – на 5,8 бали ($t=5,73$, $p<0,01$), соціальна – на 6,2 бали ($t=3,97$, $p<0,01$). Величина ефекту d Коена для всіх показників перевищила 0,8, що свідчить про велику практичну значущість змін. Кількість осіб з високим рівнем відповідальності зросла більш ніж удвічі за всіма видами.

Принципово важливим результатом є те, що показники конструктивної схильності до ризику практично не змінилися, що підтверджує гіпотезу про можливість розвитку відповідальності без пригнічення здорової схильності до ризику. Пошук нових вражень, непереносимість одноманітності залишилися на попередньому рівні, натомість спостерігається тенденція до зниження неадаптивного прагнення до труднощів, що є позитивним ефектом профілактики перевантаження.

Порівняння двох вибірок після експерименту показало, що учасники Програми продемонстрували вищі показники за всіма параметрами

відповідальності, що з високою достовірністю підтверджується статистичним аналізом отриманих результатів. Натомість студенти, які просто продовжували звичайне навчання без спеціальних занять, майже не змінилися. Такі дані переконливо свідчать: якщо ми хочемо справді розвинути відповідальність у майбутніх психологів, недостатньо просто чекати, що це станеться само собою – потрібна спеціально організована робота.

Аналіз зворотного зв'язку учасників програми показав високий рівень задоволеності (86%) та суб'єктивне відчуття позитивних змін у власній відповідальній поведінці (91%). Студенти відзначили покращення організації часу, розвиток внутрішнього локусу контролю, усвідомлення професійної відповідальності психолога, формування навичок встановлення меж відповідальності.

Таким чином, емпіричне дослідження підтвердило основні гіпотези роботи та довело ефективність розробленої програми розвитку відповідальності у здобувачів освіти-психологів з урахуванням її взаємозв'язку зі схильністю до ризику.

ВИСНОВКИ

Виконане дослідження дозволило комплексно проаналізувати психологічні особливості взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності у здобувачів освіти-психологів, а також розробити та апробувати програму розвитку відповідальності з урахуванням цього взаємозв'язку. Отримані результати дають підстави для наступних узагальнень.

1. Теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення схильності до ризику та відповідальності показав, що ці феномени є складними багатокomпонентними утвореннями, які традиційно розглядалися як протилежні характеристики особистості. Але нові наукові праці показують іншу картину – ці дві якості цілком можуть уживатися в одній людині, якщо вона достатньо зріла. Готовність ризикувати має багато граней: як людина думає про ризик, що відчуває в небезпечних ситуаціях, що її мотивує і як вона реально діє. Частково це передається від народження з темпераментом, але багато чого формується через життєвий досвід, спілкування з іншими людьми, виховання. Принципово важливим є розрізнення конструктивного ризику, що сприяє розвитку особистості, і деструктивного ризику, пов'язаного з необдуманими діями. Відповідальність також має багатокomпонентну структуру та розвивається від зовнішньої (заснованої на страху покарання) до внутрішньої (заснованої на власних цінностях).

2. Аналіз психологічної природи відповідальності особистості та схильності до ризику виявив їх структурні особливості та чинники розвитку. Відповідальність як інтегральна характеристика особистісної зрілості включає когнітивний (усвідомлення себе як причини подій), емоційний (переживання обов'язку), мотиваційний (прагнення виконувати зобов'язання) та поведінковий (реальні відповідальні вчинки) компоненти. Виділено різні види відповідальності: дисциплінарна, особистісна, за інших, загальна, соціальна, професійна. Схильність до ризику диференціюється на пошук гострих відчуттів, непереносимість одноманітності, пошук нових вражень, неадаптивне прагнення до труднощів. Чинниками розвитку виступають віковий аспект, гендерні особливості,

психологічна ресурсність, мотиваційні характеристики, емоційний інтелект.

3. Дослідження психологічних особливостей здобувачів освіти-психологів показало, що вони характеризуються специфічними рисами: вищий рівень емпатії, рефлексивності, орієнтації на допомогу іншим, інтерес до внутрішнього світу людини. Водночас виявлені труднощі з встановленням психологічних меж, схильність до надмірної емоційної включеності. Студентський вік є критичним періодом для формування зрілого ставлення до ризику та відповідальності. Аналіз взаємозв'язку цих характеристик у структурі особистості майбутнього психолога виявив їх складний, діалектичний характер. Досвідчений, зрілий психолог здатен вдаватися до виважених професійних ризиків, які передбачають усвідомлення відповідальності за благополуччя клієнта.

4. Емпіричне дослідження взаємозв'язку схильності до ризику та відповідальності виявило наступне. Більшість здобувачів освіти-психологів (52-55%) перебуває на середньому рівні розвитку відповідальності. Найбільш проблемною виявилася відповідальність за інших – 48% студентів мають низькі показники. Дисциплінарна відповідальність та відповідальність за себе також недостатньо розвинені – лише 14% студентів досягають високого рівня. Соціальна відповідальність більш розвинена (37% високого рівня). Щодо схильності до ризику: 55% демонструють середні показники готовності до ризику, 45% мають високі показники пошуку гострих відчуттів, 38% – низькі показники неадаптивного прагнення до труднощів.

Кореляційний аналіз підтвердив складний характер взаємозв'язків. Всі види відповідальності позитивно корелюють з неадаптивним прагненням до труднощів ($r=0,18-0,32$, $p \leq 0,05$), що свідчить про ризик перевантаження у високовідповідальних студентів. Відповідальність за інших позитивно пов'язана з пошуком гострих відчуттів ($r=0,26$, $p \leq 0,05$), особистісна відповідальність – з непереносимістю одноманітності ($r=0,24$, $p \leq 0,05$). Це підтверджує, що відповідальність не пригнічує конструктивну схильність до ризику.

5. Розроблена та апробована програма розвитку відповідальності включала чотири модулі: теоретичний (4 заняття), розвитку особистісної відповідальності (6

занять), розвитку відповідальності за інших (6 занять), рефлексивно-інтеграційний (4 заняття). Загальна тривалість – п'ять місяців (20 занять по 4 академічні години). Програма базувалася на діяльнісному підході, передбачала активні форми роботи (дискусії, рольові ігри, аналіз кейсів) з систематичною рефлексією.

Оцінка ефективності програми показала високі результати. В експериментальній групі всі показники відповідальності зросли статистично значущо ($p < 0,01$): дисциплінарна – на 4,3 бали ($t = 5,89$), за себе – на 4,1 бали ($t = 5,45$), за інших – на 3,8 бали ($t = 4,92$), загальна – на 5,8 бали ($t = 5,73$), соціальна – на 6,2 бали ($t = 3,97$). Величина ефекту d Коена для всіх показників перевищила 0,8, що свідчить про великий практичний ефект. Кількість осіб з високим рівнем відповідальності зросла більш ніж удвічі. Порівняння з контрольною групою підтвердило, що саме цілеспрямована робота забезпечує значний розвиток відповідальності (різниця між групами за всіма показниками $p < 0,01$).

Критично важливим результатом є те, що розвиток відповідальності не супроводжувався пригніченням конструктивної схильності до ризику. Показники пошуку нових вражень, непереносимості одноманітності, пошуку гострих відчуттів практично не змінилися ($p > 0,05$), що підтверджує гіпотезу про можливість розвитку відповідальності при збереженні здорової схильності до ризику. Спостерігається позитивна тенденція до зниження неадаптивного прагнення до труднощів.

Аналіз зворотного зв'язку показав високий рівень задоволеності програмою (86%) та суб'єктивне відчуття позитивних змін (91%). Студенти відзначили покращення організації часу (67%), розвиток внутрішнього локусу контролю (72%), усвідомлення професійної відповідальності психолога (80%), формування навичок встановлення меж відповідальності (63%), розвиток рефлексивності (70%).

Повторний кореляційний аналіз виявив якісні зміни у структурі взаємозв'язків. З'явилися значущі негативні кореляції між відповідальністю та загальною готовністю до ризику (від $r = -0,29$ до $r = -0,36$, $p \leq 0,05$), що свідчить про формування більш усвідомленого підходу до прийняття ризикованих рішень. Суттєво ослабили позитивні кореляції між відповідальністю та неадаптивним

прагненням до труднощів, що підтверджує формування здорової відповідальності без схильності до перевантаження. Збереглися помірні позитивні кореляції між відповідальністю та пошуком нових вражень.

Цінність цієї роботи для практики полягає насамперед у тому, що створено і перевірено на реальних студентах програму формування відповідальності. Її можна використовувати по-різному: або як самостійну навчальну дисципліну, або вбудувати у вже існуючі курси психологічного спрямування. Крім того, розроблено інструментарій для виявлення тих студентів, у яких відповідальність розвинена слабо, що дає можливість працювати з ними цілеспрямовано. Куратори груп і психологи університетів зможуть застосовувати ці напрацювання у своїй повсякденній роботі.

Проведене дослідження дозволило підтвердити гіпотетичні передбачення та досягнути поставленої мети. Встановлено важливий факт – студенти з високою відповідальністю рідше йдуть на необдумані ризики, проте це не заважає їм приймати зважені ризиковані рішення там, де це доречно. Спеціально організована робота з формування відповідальності дійсно дає результат: всі її різновиди стають міцнішими, при цьому не страждає здорова готовність ризикувати в професійних ситуаціях. Отримані дані мають вагу і для теорії, і для практики підготовки психологів.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність вивчення предмету. Подальші наукові пошуки вбачаємо у визначенні довготривалої ефективності результатів, досягнутих із застосуванням Програми, взаємозв'язок відповідальності та прояву ризику в різні професійні періоди діяльності фахівця, враховуючи досліджені особливості поєднання цих якостей у здобувачів освіти розробити Програми для різних типів здобувачів. Вважаємо перспективними дослідження психологічних особливостей взаємозв'язку відповідальності та успішності у діяльності психологів на різних етапах професійної кар'єри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т., Кушнарєва С. Ризикована поведінка. Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер»», 2013. 172 с.
2. Баєва К., Кряж І. Екологічна сензитивність та сприйнятий контроль як чинники біоорієнтованої активності особистості. *Актуальні проблеми психології / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. 7 : Екологічна психологія. 2019. № 7 (47). С. 35–46. URL: https://lib.iitta.gov.ua/717673/1/Aktual_probl_psychol_Vol_7_Issue_47.pdf* (дата звернення: 23.03.2025).
3. Баранова С. В. Особистісна зрілість та відповідальність: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Інтерконтиненталь-Україна, 2020. 364 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724946/1/Baranova_monographia_2020.pdf
4. Баранова С.В. Соціально-психологічна характеристика відповідальності особистості. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу : монографія / за заг. ред. В.В. Третяченко. Луганськ : Світлиця, 2006. С. 49-96.
5. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717891/1/Особистість_на_шляху_до_духовних_цінностей.pdf
6. Бондаренко В.О. Психологічні особливості розвитку особистісної відповідальності у зв'язку із гендерною ідентичністю. *Габітус. Вип. 66. 2024. С.121- 126. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>*
7. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості: навч. посіб. Харків: Фоліо, 2006. 237 с.
8. Бондзик Д.М. Психологічні концепції ризику та ризикованої поведінки. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки. 2025. № 1. С. 56-63. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2025-1-7>*
9. Борисенко О.М., Ріжок В.В. Оптимізм як показник емоційної зрілості особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. № 1, 2017. С. 162-168. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2017/20.pdf*
10. Бунас А.А. Прогностична компетентність як соціально значуща властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки. *Вісник Одеського національного університету. Психологія. Т.19 Вип. 2. С.52-61.*
11. Бунас А.А. Схильність до ризику в системі особистісних детермінант. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2012. Т. 24, ч. 6. С. 51-59.*
12. Васильченко О.М. Застосування структурнофункціонального підходу до аналізу соціальної поведінки особистості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Київ: 2010. Т. 9, випуск 5. С. 103-114.*

- 13.Васютинський В.О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія / В.О.Васютинський; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ: Міленіум, 2016. 138 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/705479/1/VasutMonIng2016.pdf>
- 14.Вдовиченко О. Порівняння схильності до ризику в підлітковому та юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. № 1(16). 2021. С. 47-55. DOI <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.206>
- 15.Вдовіченко О. В., Блага О. Б., Педченко О. В. Взаємоз'язок схильності до ризику та мотиваційних особливостей у здобувачів вищої освіти. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. № 1 (10). 2023. С. 40–51. URL: <https://doi.org/10.32755/sjeducation.2023.01.040>
- 16.Вовкогон О., Лисенко О. Розвиток життєвих навичок як фактор попередження ризикованої поведінки підлітків. Соціальна робота і охорона здоров'я. 2008. № 32. С. 3–10. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14412>
- 17.Гуменюк О.. Психологічним аналіз громадянської відповідальності особистості. *Психологія і суспільство*, №. 4(30). 2017. С. 81-92. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/322>
- 18.Дем'янчук Ю., Голуб А. Схильність до ризикованої поведінки у юнацькому віці. *Психологічні дослідження : наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету*. 2022. Випуск 15. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка. С. 8–11.
- 19.Долінська Ю.Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки. Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. НПУ імені М.П.Драгоманова, К., 2000. 196 с.
- 20.Журавльова Л. П. Особливості емоційного інтелекту особистості, яка схильна до ризику. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 60. 2019. С. 112 - 125. URL: <https://doi.org/10.34142/23129387.2019.60.06>
- 21.Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 22.Казанжи М. Вдовіченко О. Схильність до ризику студентів у співвіднесенні з їх психологічною ресурсністю. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. Випуск 8. 2021. С. 66–74 DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2021.8.8>
- 23.Калюжна Є.М., Вдовіченко О. В. Білогур Вл Є. Професійна свідомість майбутнього практичного психолога. *Наукові перспективи*. № 1(55). 2025. С. 1795 - 1804. URL: https://www.researchgate.net/publication/390477699_Profesijna_svidomist_majbutnogo_prakticnogo_psihologa
- 24.Каменєва Л.В. Передумови досягнення професійної зрілості психологами-практиками. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої*. Вип. 15. Кам'янецьПодільський: Аксіома, 2012. С. 212-221.

- 25.Карпенко Є.В. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації особистості. Автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. Київ: [б. в.], 2012. 20 с.
- 26.Колчигіна А. В., Зайцева О. О. Специфіка та взаємозв'язок мотиваційно-регулятивної сфери студентів. *Особистість, суспільство, закон : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (25 квіт. 2019 р., м. Харків, Україна)*. Харків, 2019. С. 69–71.
- 27.Кочарян І.О. Типологічні та структурні особливості особистісного симптомокомплексу відповідальності. Дисертація кандидата психологічних наук 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харків, 2010. 221 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0410U003836>
- 28.Крошка Н.П. Аналіз наукових підходів до визначення поняття «відповідальність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 3(1). С. 54-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_3%281%29_11
- 29.Лазоренко Б.П. Асоціальні практики життєконструювання проблемної молоді в інформаційному суспільстві. *Наук. студ. із соц. та політ. психології: зб. статей / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології; [ред. рада: М.М.Слюсаревський (голова), В.Г.Кремень, С.Д.Максименко та ін.]*. Київ: Міленіум, 2013. Вип. 33(36). 348 с. С. 307-315.
- 30.Ніколаєв Л.О., Дмитрик І.Я., Горбоконь І.В. Ресурс особистості як психологічний феномен. *Габітус. Вип. 50*. 2023. С. 98- 104.
- 31.Петько Л. В. Відповідальність як одна з внутрішньоособистісних детермінат соціально-комунікативної активності підлітків. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2008. Вип. 20. С. 180–187. URL: <http://ecopsy.com.ua/rating/txt/g4/4060.pdf>
- 32.Психічне здоров'я та резильєнтність особистості : колективна монографія. Академія праці, соціальних відносин і туризму / За заг. ред. : Г. А. Пріба, Л. Є. Бегези. Київ : Ф-ОП Гуляєв О.В., 2025. 392 с.
- 33.Риженко М. Ю. Психологія ризику : підручник / М.Ю. Риженко; Київ ; Центр навчальної літератури, 2019.
- 34.Саєнко Ю. Соціальні ризики. Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф. Київ: Стилос. 2001. С. 9–23.
- 35.Саннікова О. П., Бикова С. В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Психологія*. 2008. № 19. С. 4–15.
- 36.Саннікова О., Санніков О. Авантюризм і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. 2018. № 9 10. С. 111–119.
- 37.Сап'ян Є.О., Милославська О.В. Відповідальність як особистісна характеристика *Особистість, суспільство, закон*. Харків, 2019. С. 133-136. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_04_2019/pdf/37.pdf
- 38.Титаренко, Т.М. Персональний міф у виборі ризикованих форм поведінки. *Особистісний вибір: психологія відчаю та надії*. Київ, 2005. С. 229-233.

39. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 106–112. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6206/1/20.pdf>
40. Фурман О.Є. Відповідальна особистість та особистісна відповідальність: діалектика категорійного взаємодоповнення. *Психологія і суспільство*. 2025. № 2. С. 22–45. URL: DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2025.02.022>
41. Хомуленко Т. Б., Абсалямова Л. М. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект. Харків: ХНПУ, 2011. 157 с.
42. Цюман Т., Нагула О. Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць*. 2021. № 35 (1). С. 94–100. URL: <https://doi.org/10.28925/2311-2409.2021>
43. Чебикін О. Вдовіченко О. Специфіка схильності до ризику у вікові кризові періоди онтогенезу. *Наука і освіта*. 2020. №2. С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2020-2-1>
44. Шевченко Н.Ф. Професійна відповідальність психолога-практика: характеристика та структура. *Psychological Journal. Volume 5. Issue 5*. 2019. С. 32–44. DOI (Issue): URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.5>
45. Штепа О.С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розробки й апробації авторської методики. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2018. Випуск 39. С. 380–399.
46. Baranova S. Theoretical analysis of responsibility as an integrative quality of personality maturity in conditions of transformation. «*Development and modernization pedagogical and psychological sciences: the experience of Poland and the prospects of Ukraine*» Maria Curie–Sklodowska University. Poland, 2017. P. 89–101. URL: https://www.academia.edu/41211200/NATIONAL_CONDITIONS_OF_THE_PROCESS_OF_PERSONAL_MATURITY_FORMATION_IN_UKRAINE
47. Berzonsky M.D., Kuk L.S. Identity style, psychosocial maturity, and academic performance. *Personality and Individual Differences*. №. 39, 2005. P. 235–247. URL: https://www.researchgate.net/publication/247166833_Identity_Style_Psychosocial_Maturity_and_Academic_Performance
48. Burkhardt F. Strategies for Risky and Non-Risky Behavior: Theoretical Foundations and Practical Applications. Berlin : Springer, 1990. 284 p.
49. Freeks, Fazel Ebrihiam 2022, 'Responsible citizenship is more than a government label! : Faith-based values in the domestic domain'. *Pharos Journal of Theology*, URL:: https://www.researchgate.net/publication/359776599_Responsible_citizenship_is_more_than_a_government_label_Faith-based_values_in_the_domestic_domain. [04 April 2025].
50. Kymlicka, Will 2012, 'Responsible Citizenship'. *Trudeau Foundation Papers*, Vol. 4/2 pp. 55–87. URL:

https://www.academia.edu/4486454/Responsible_Citizenship_2012_email_work_card=reading-history. [29 March 2025].

51. Machluf K., Bjorklund D.F. The importance of evolutionary perspectives in understanding risk-taking behavior: Insights from cognitive and social development. *Developmental Review*. 2015. № 38. P. 1–15. URL: <https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.07.001>
52. Mata R., Frey R., Richter D., Jürgen S., Hertwig R. Risk Preference: A View from Psychology. *Journal of Economic Perspectives*. Volume 32. № 2. 2018. P. 155–172. URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.32.2.155>
53. Susca P.T. Using processes to prevent and predict risk. *Professional Safety*. 2018. № 63 (8). P. 18–21.
54. Wilde G.J.S. The Theory of Risk Homeostasis: Implications for Safety and Risk Regulation. New York: Springer, 1982. 256 p. DOI: [10.1111/j.1539-6924.1982.tb01384.x](https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.1982.tb01384.x)
55. Wilde G.J.S. Risk Homeostasis Theory and Traffic Accidents: Propositions, Deductions and Discussion of Recent Commentaries. *Ergonomics*. 1988. № 31. P. 441–468. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1450690>

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма призначена для формування та розвитку різних аспектів відповідальності як професійно важливої якості майбутнього психолога.

Теоретичне обґрунтування програми. Програма базується на діяльнісному підході, згідно з яким відповідальність формується та розвивається в процесі виконання особистістю відповідальних дій та аналізу їх наслідків. Важливим теоретичним підґрунтям програми є також концепція про відповідальність як системну якість особистості, що включає когнітивний (розуміння відповідальності, усвідомлення наслідків), емоційно-мотиваційний (почуття обов'язку, готовність нести відповідальність) та поведінковий (реальна відповідальна поведінка) компоненти.

Мета програми: розвиток відповідальності як професійно важливої якості майбутніх психологів через формування її когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів.

Завдання програми:

- розвинути усвідомлення сутності та значення відповідальності в особистісному та професійному контексті;
- сформувати розуміння взаємозв'язку відповідальності та схильності до ризику;
- розвинути дисциплінарну відповідальність, здатність дотримуватися норм та правил;
- підвищити рівень особистісної відповідальності, здатності брати на себе відповідальність за власне життя та рішення;
- розвинути соціальну відповідальність та відповідальність за інших;
- сформувати навички рефлексії власної відповідальної поведінки;
- розвинути здатність до виваженого прийняття рішень в умовах невизначеності.

Цільова аудиторія: здобувачі вищої освіти спеціальності «Психологія» 1-3 курсів (експериментальна група, n=60).

Форма проведення: групові тренінгові заняття з елементами лекцій, дискусій, рольових ігор, практичних вправ, рефлексії.

Тривалість програми: 5 місяців (листопад 2024 – березень 2025), загальний обсяг – 40 годин (20 занять по 2 академічні години один раз на тиждень).

Структура програми: програма складається з чотирьох модулів.

Модуль 1. «Психологія відповідальності: теоретичні основи» (4 заняття, 8 годин)

Мета модуля: формування теоретичних знань про сутність, структуру, види та розвиток відповідальності.

Зміст модуля:

Заняття 1. Відповідальність як психологічний феномен. Визначення відповідальності. Види відповідальності: моральна, соціальна, професійна,

особистісна. Теоретичні підходи до вивчення відповідальності. Групова дискусія «Що таке відповідальність для мене?»

- Заняття 2. Структура відповідальності. Когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти відповідальності. Рівні розвитку відповідальності. Вправа «Аналіз структури власної відповідальності».

- Заняття 3. Відповідальність та ризик: взаємозв'язок та баланс. Конструктивний та деструктивний ризик. Виправдана обережність та безвідповідальна ризикованість. Аналіз кейсів «Відповідальність чи ризик?»

- Заняття 4. Відповідальність як професійно важлива якість психолога. Професійна етика психолога. Відповідальність у роботі з клієнтами. Групова робота «Етичні дилеми в роботі психолога».

Модуль 2. «Розвиток дисциплінарної та особистісної відповідальності» (6 занять, 12 годин)

Мета модуля: розвиток дисциплінарної відповідальності та відповідальності за себе через формування навичок самоорганізації, цілепокладання, прийняття рішень.

Зміст модуля:

- Заняття 5. Дисциплінарна відповідальність: сутність та шляхи розвитку. Самодисципліна як основа відповідальності. Вправи на розвиток самоконтролю.

- Заняття 6. Цілепокладання та планування як вияв відповідальності. Методи постановки цілей (SMART-цілі). Практикум «Мої цілі на семестр/рік».

- Заняття 7. Тайм-менеджмент для відповідальної людини. Планування часу, розстановка пріоритетів. Вправа «Мій ідеальний тиждень».

- Заняття 8. Відповідальність за власне життя. Локус контролю: інтернальний та екстернальний. Вправи на розвиток внутрішнього локусу контролю.

- Заняття 9. Прийняття рішень та відповідальність за їх наслідки. Алгоритм відповідального прийняття рішень. Рольова гра «Складний вибір».

- Заняття 10. Відповідальність за помилки та невдачі. Конструктивне ставлення до помилок. Групова робота «Мої помилки як ресурс росту».

Модуль 3. «Розвиток соціальної відповідальності та відповідальності за інших» (6 занять, 12 годин)

Мета модуля: розвиток соціальної відповідальності, здатності брати на себе відповідальність за інших, працювати в команді.

Зміст модуля:

- Заняття 11. Соціальна відповідальність: від особистого до суспільного. Громадянська відповідальність. Дискусія «Моя відповідальність перед суспільством».

- Заняття 12. Відповідальність за інших: можливості та межі. Коли варто брати на себе відповідальність за інших? Аналіз ситуацій «Допомогти чи дати можливість бути відповідальним?»

- Заняття 13. Командна робота та розподіл відповідальності. Колективна відповідальність. Командні вправи з розподілом ролей та обов'язків.

- Заняття 14. Лідерство та відповідальність. Відповідальність лідера. Рольова гра «Лідер відповідального проєкту».

- Заняття 15. Відповідальність у професійній взаємодії психолога. Відповідальність перед клієнтом, колегами, професійною спільнотою. Розбір професійних ситуацій.

- Заняття 16. Межі відповідальності психолога. Що не є відповідальністю психолога? Профілактика синдрому «рятівника». Групова робота «Мої професійні межі».

Модуль 4. «Рефлексія відповідальності та інтеграція досвіду» (4 заняття, 8 годин)

Мета модуля: розвиток рефлексивних навичок щодо власної відповідальної поведінки, інтеграція набутого досвіду.

Зміст модуля:

- Заняття 17. Рефлексія як інструмент розвитку відповідальності. Техніки рефлексії. Ведення щоденника відповідальності.

- Заняття 18. Аналіз власної динаміки розвитку відповідальності. Вправа «Мій шлях до відповідальності: що змінилося?»

- Заняття 19. Відповідальність у майбутній професійній діяльності. Розробка індивідуального плану розвитку професійної відповідальності. Презентація планів у групі.

- Заняття 20. Підсумкове заняття. Інтеграція досвіду. Зворотний зв'язок про програму. Ритуал завершення «Коло відповідальності».

Методи та техніки, що використовувалися в програмі:

- міні-лекції та психоедукація;
- групові дискусії та обговорення;
- аналіз кейсів та професійних ситуацій;
- рольові та ділові ігри;
- вправи на самопізнання та рефлексію;
- практичні завдання та проєкти;
- техніки когнітивно-поведінкової терапії;
- елементи гештальт-терапії;
- домашні завдання для закріплення навичок.

Домашні завдання включали: ведення щоденника відповідальності, виконання запланованих завдань, аналіз власних відповідальних та безвідповідальних вчинків протягом тижня, практика прийняття відповідальних рішень у різних сферах життя, читання та аналіз професійних етичних кодексів.

Принципи реалізації програми:

- принцип активності – учасники є активними суб'єктами навчання, а не пасивними слухачами;
- принцип добровільності – участь у програмі є добровільною;
- принцип конфіденційності – інформація, яка обговорюється на заняттях, залишається в межах групи;

- принцип поваги – повага до думок, почуттів, досвіду кожного учасника;
- принцип зв'язку з реальністю – аналіз реальних життєвих та професійних ситуацій;
- принцип поступовості – від простого до складного, від теорії до практики;
- принцип рефлексивності – постійна рефлексія власного досвіду та змін.

Очікувані результати програми:

- підвищення рівня усвідомлення сутності та значення відповідальності;
- розвиток дисциплінарної відповідальності;
- підвищення рівня відповідальності за себе;
- розвиток соціальної відповідальності та відповідальності за інших;
- формування навичок відповідального прийняття рішень;
- розвиток рефлексивних навичок щодо власної відповідальної поведінки;
- формування усвідомленого ставлення до балансу між відповідальністю та виправданим ризиком у професійній діяльності.

Додаток Б

Описова статистика показників відповідальності за блоком методик

Описова статистика показників відповідальності за методикою М.Л. Осташової «Визначення відповідальності» (n=80)

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Дисциплінарна відповідальність	6	24	14,5	4,1
Відповідальність за себе	5	23	13,8	4,3
Відповідальність за інших	4	22	12,4	4,2

Розподіл респондентів за рівнями відповідальності за методикою М.Л. Осташової (n=80)

Рівень	Дисциплінарна відповідальність	Відповідальність за себе	Відповідальність за інших
	n	%	n
Низький (6-12 балів)	27	34	29
Середній (13-18 балів)	42	52	40
Високий (19-24 бали)	11	14	11

Описова статистика за методикою А. Мохнача «Чи Ви відповідальна людина?» (n=80)

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Загальний рівень відповідальності	8	32	18,6	5,4

Розподіл респондентів за загальним рівнем відповідальності за методикою А. Мохнача (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (0-12 балів)	26	32
Середній (13-24 бали)	39	49
Високий (25-36 балів)	15	19

Описова статистика за шкалою соціальної відповідальності Л. Берковіца та К. Луттермана (n=80)

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Соціальна відповідальність	28	60	43,2	8,6

Розподіл респондентів за рівнем соціальної відповідальності (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (18-36 балів)	22	28
Середній (37-48 балів)	28	35
Високий (49-60 балів)	30	37

Додаток В

Описова статистика показників готовності до ризику за блоком методик

Описова статистика за методикою Шуберта «Готовність до ризику» (n=80)

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Готовність до ризику	15	68	37,8	12,8

Розподіл респондентів за рівнем готовності до ризику (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)	Характеристика
Низький (менше 30 балів)	23	29	Дуже обережні
Середній (30-50 балів)	44	55	Помірна обережність
Високий (більше 50 балів)	13	16	Схильність до ризику

Описова статистика за методикою М. Цукермана «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (n=80)

Показник	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення (M)	Стандартне відхилення (SD)
Пошук гострих відчуттів	2	12	6,8	2,5
Непереносимість одноманітності	1	11	5,4	2,3
Пошук нових вражень	2	13	7,1	2,6
Неадаптивне прагнення до труднощів	0	10	4,3	2,4

Розподіл респондентів за рівнями пошуку гострих відчуттів (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (0-4 бали)	13	16
Середній (5-8 балів)	31	39
Високий (9-13 балів)	36	45

Розподіл респондентів за рівнями непереносимості одноманітності (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (0-3 бали)	21	26
Середній (4-7 балів)	47	59
Високий (8-11 балів)	12	15

Розподіл респондентів за рівнями пошуку нових вражень (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (0-4 бали)	15	19
Середній (5-9 балів)	42	53
Високий (10-13 балів)	23	28

Розподіл респондентів за рівнями неадаптивного прагнення до труднощів (n=80)

Рівень	Кількість (n)	Відсоток (%)
Низький (0-3 бали)	30	38
Середній (4-6 балів)	41	51
Високий (7-10 балів)	9	11

Додаток Д

Кореляційна матриця взаємозв'язків показників відповідальності та схильності до ризику на констатувальному етапі (n=80)

Показники	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Дисциплінарна відп.	1									
2. Відп. за себе	0,68**	1								
3. Відп. за інших	0,54**	0,61**	1							
4. Загальна відп.	0,72**	0,75**	0,64**	1						
5. Соціальна відп.	0,58**	0,63**	0,69**	0,71**	1					
6. Готовність до ризику	-0,08	-0,11	-0,05	-0,09	-0,07	1				
7. Гострі відчуття	0,12	0,10	0,26*	0,14	0,16	0,52**	1			
8. Одноманітність	-0,06	0,24*	0,08	0,13	0,11	0,38**	0,29*	1		
9. Нові враження	0,05	0,07	0,11	0,09	0,15	0,41**	0,46**	0,35**	1	
10. Надто складні завд.	0,32**	0,22*	0,18	0,26*	0,24*	0,19	0,14	0,08	0,12	1

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$

Додаток Е

Динаміка показників в експериментальній та контрольній групах

Порівняння показників відповідальності в експериментальній та контрольній групах до формувального експерименту (n=40+40)

Показник	Експериментальна група		Контрольна група		t-критерій	p
	М	SD	М	SD		
Дисциплінарна	14,3	3,9	14,5	4,2	-0,22	>0,05
За себе	13,9	4,2	14,3	4,1	-0,43	>0,05
За інших	12,6	4,0	13,0	4,3	-0,43	>0,05
Загальна	18,4	5,3	18,6	5,6	-0,16	>0,05
Соціальна	42,6	8,4	43,3	8,9	-0,36	>0,05

Динаміка показників відповідальності в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p	d Коена
	М	SD	М	SD			
Дисциплінарна	14,3	3,9	18,6	3,3	5,89	<0,01	1,22
За себе	13,9	4,2	18,0	3,6	5,45	<0,01	1,11
За інших	12,6	4,0	16,4	3,8	4,92	<0,01	0,98
Загальна	18,4	5,3	24,2	4,9	5,73	<0,01	1,15
Соціальна	42,6	8,4	48,8	7,6	3,97	<0,01	0,78

Динаміка показників схильності до ризику в експериментальній групі (n=40)

Показник	До програми		Після програми		t-критерій	p
	М	SD	М	SD		
Готовність до ризику	38,3	12,6	35,9	11,9	0,98	>0,05
Гострі відчуття	6,9	2,4	6,6	2,2	0,65	>0,05
Одноманітність	5,3	2,2	5,5	2,1	-0,47	>0,05
Нові враження	7,2	2,5	7,0	2,4	0,41	>0,05
Надто складні завдання	4,4	2,3	3,9	2,1	1,15	>0,05

Порівняння експериментальної та контрольної груп після формувального експерименту

Показник	Експериментальна (n=40)		Контрольна (n=40)		t-критерій	p
	М	SD	М	SD		
Дисциплінарна	18,6	3,3	14,9	4,0	4,62	<0,01
За себе	18,0	3,6	14,3	4,1	4,38	<0,01
За інших	16,4	3,8	13,0	4,2	3,89	<0,01
Загальна	24,2	4,9	19,0	5,4	4,56	<0,01
Соціальна	48,8	7,6	43,3	8,3	3,16	<0,01